

”DÄR VI LEVANDE VISTAS”
**En diskursanalytisk studie av den svenska
begravningsplatsen som besöksmål**

Sigrid Nilsson

Examensarbete (30 högskolepoäng) i museologi för masterexamen inom ABM-
masterprogrammet vid Lunds universitet.

Handledare: Karin Gustavsson

År: 2021

Where the Living Dwell: A Discourse Analysis of the Swedish Cemetery as a Destination for Visitors

Abstract

The cemetery is a place which carries many different meanings and is used in varying ways. This holds true for these places today, as well as historically. The cemetery, as opposed to the churchyard, is a distinctly urban location, designed especially for burials and remembrance. Today, it is used for activities such as cultural heritage tourism, exercise, picnics etcetera as much as it is a place used by people to bury and mourn their dead friends and relatives. What does this mean for the definition and understanding of the cemetery today?

The aim of this master's thesis is to shed light on which of the cemetery's different aspects are actually valued today, in relation to its visitors. This means shedding light on how cemeteries, as a destination for visitors, are defined today, which can in turn affect how these cultural heritage locations will be preserved, altered and interpreted in the future. To define is to exercise power. The main theoretical and methodological framework is discourse analysis, but the concepts of heterotopia and cultural and communicative memory also play a part.

The main conclusion is that the discourse of the Swedish cemetery is a discourse in flux. The definition of the cemetery as a quiet landscape inscribed with communicative as well as cultural memory has been a relatively fixed point within the discourse since the 18th century. New dominant uses redefine these places as a kind of united park and garden – still reflecting the cemetery's complex combination of public and private landscape. These differing definitions have been part of the discourse since its inception, but the power dynamics between them now seem to shift. These shifts can change certain aspects of the cemetery while acknowledging others, such as the old, unmarked graves of the poor becoming excluded from the affirmation and musealisation of the cemetery's memorial culture.

Keywords

ABM, arkitekturhistoria, begravningsplats, cemetery, cultural heritage, Gamla kyrkogården, historiebruk, kulturarv, kulturmiljö, kyrkogård, maktanalys, minnessociologi, museologi, platsanalys, S:t Pauli Mellersta kyrkogård, S:t Pauli Norra kyrkogård, S:t Pauli Södra kyrkogård, Östra kyrkogården

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning	5
1.1 Disposition	6
1.2 Bakgrund	7
1.2.1 Begravningsplatsen – ett kulturarv?.....	7
1.2.2 Begravningsplatser, kulturarv och värdering	8
1.2.3 Museologi och begravningsplatser	10
1.3 Syfte och frågeställningar	11
1.4 Definitioner	12
1.5 Avgränsningar	14
2. Forskningsöversikt.....	16
2.1 Dokumentation av svenska begravningsplatser	16
2.2 Forskning om svenska begravningsplatser	17
2.2.1 Historisk och estetisk forskning.....	17
2.2.2 Landskapsarkitektonisk forskning	19
2.2.3 En tendens i svensk forskning.....	20
2.2.4 Examensarbeten	21
2.3 Begravningsplatser inom internationell forskning.....	22
2.3.1 Nordisk forskning: begravningsplatsen som 'urban green space'	22
2.3.2 Brittisk och amerikansk forskning: turism, död och hållbarhet.....	24
2.4 Behovet av ny forskning med museologiska perspektiv.....	26
3. Material, metod och teori	28
3.1 Urval av material.....	28
3.1.1 Fyra kategorier av material	30
3.1.1.1 Att välja bort intervjuer.....	34
3.2 Observationer	34
3.3 Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter	37
3.4 Diskursanalys	40
3.5 Begreppet heterotopi	42
3.6 Minnessociologi	44
4. Platsen och besökaren.....	46
4.1 Observerade besökaraktiviteter.....	48
5. Materiella strukturer med immateriella egenskaper	49
5.1 Entréområden och vägar	49
5.1.1 Trafik på huvudlederna	49
5.1.2 Gravrättsinnehavarnas plats	51
5.1.3 En avskild plats?	53
5.1.4 Vilka besökare ges utrymme?.....	55
5.2 Gravplatsernas utformning.....	56
5.2.1 Gravrättsinnehavarens makt – ett demokratiskt kulturarv?	59
5.2.2 Hur ser gravplatserna ut?	61
5.2.2.1 Gravvårdar.....	61
5.2.2.2 Växter	63
5.2.3 Att läsa samhället – vikten av inskriptioner.....	64
5.2.3.1 Berömda personers gravplatser	64
5.2.4 Kontextualiseringen av gravplatser.....	68
5.3 Grönytor	69
5.3.1 Allmänna linjen.....	70
5.3.2 Gränsdragningar.....	72
5.3.3 När en grav inte syns – finns den då?	75
5.3.4 Växtlighet: skönhet och mångfald	78

5.4 Övergripande arkitektonisk utformning.....	78
5.4.1 Lummighet och struktur.....	81
5.4.2 Konstverk, kapell och andra byggnader.....	83
5.5 Att definiera ett besöksmål	84
6. Immateriella strukturer med materiella uttryck.....	88
6.1 Minne	88
6.1.1 Minneslandskap och musealisering	90
6.2 Tid	91
6.3 En särskild stämning	94
6.3.1 Poesi i landskapet.....	94
6.3.2 Att tänka på döden	96
7. Avslutande diskussion.....	98
7.1 Konklusion	102
7.2 Förslag på vidare forskning.....	103
8. Litteratur.....	104
9. Appendix	115
9.1 Översiktskartor.....	115
9.2 Bilder.....	117

1. Inledning

Kyrkogård, begravningsplats, griftegård – många är namnen på de olika platser där Sveriges döda lagts till sin sista vila under tusen år. Begravningsplatser är platser där vi idag kan finna närhet till bortgångna släktingar och vänner. De är också platser som förenar oss som människor eftersom döden är något vi alla har gemensamt. De är, som uppsatsens titel – ett citat från trädgårdsingenjören Angela Sandell (2009, s. 1) – framhåller, platser ”där vi levande vistas”.

Sveriges begravningsplatser har förändrats under decennier och århundraden med avseende på till exempel placering i landskapet, markering av gravar och växtlighet. På landets äldre begravningsplatser syns skiftningarna i begravningskick och i uppfattningen av hur en begravningsplats bör se ut och vara för typ av plats tydligt. Olika delar av platsen kan vara utformade på olika sätt, eller så kan äldre och nyare gravar och utsmyckningar blandas. Karaktären för begravningsplatsen kan därför skifta både mellan äldre och nyare anläggningar och inom en och samma anläggning. Dessa skiftningar blir ett slags språk som visar inte bara hur döden uppfattats av olika människor i olika tider, utan även hur samhället har varit uppbyggt i stort. Begravningsplatserna är de dödas plats – för de levande.

Under de senaste decennierna har turismen till begravningsplatser och kyrkogårdar ökat i stora delar av världen (Bexell Hoffman 2019; Hudson 2017; Nyhetsmorgon 2014). På engelska har till och med namnet *Tombstone Tourist* etablerats för att beskriva dem som gärna besöker begravningsplatser och kyrkogårdar för att till exempel titta på arkitekturen eller uppsöka berömda personers gravar (Lee 2014). Bloggaren Joy Neighbors (u.å.) beskriver sin hobby som *Tombstone Tourist* så här: ”I find it akin to visiting a museum: an opportunity to enjoy rarely seen sculpture, intricate carvings, and amazing architecture, all in a tranquil outdoor setting”. Men vad är den svenska begravningsplatsen egentligen för typ av plats idag? Hur används och beskrivs den? Vilka värden och förståelser ger mening till dessa ytor? Vem är det som har makt över tolkningen av platsen som besöksmål – och därigenom kanske även över hur platsen faktiskt behandlas nu och i framtiden?

Att definiera vad en plats är innebär att avgöra vilka av dess egenskaper som anses vara mest värdefulla. Att definiera platsen innebär därför att ha makt över platsen – för sig själv och kanske även för andra besökare eller brukare av platsen. De värden som kan anses ge mening åt de svenska begravningsplatserna idag måste

alltså vara tillskrivna platserna av någon. Denna någon kan vara privat eller officiell, och ha makt över platsen på olika sätt. Genom att bruka begravningsplatserna eller genom att presentera dem för besökare utövar man en makt över hur platsen ser ut och tolkas. Orden värde, tolkning och definition är samtliga delar av denna maktutövning.

Maktspelet kring begravningsplatsens olika bruk och värden är synnerligen aktuellt. I mitten av januari 2021 uppmärksammade exempelvis flera svenska mediekkanaler, däribland SVT, TV4, DN, Expressen och Axess, den skid- och pulkaåkning som förekom på världsarvet Skogskyrkogården i Stockholm. I reportage, krönikor och insändare blandades åsikter om vad man får och inte får göra på en svensk begravningsplats. Debatten rörde sig kring många olika argument, men överlag var tongångarna tämligen känslösbaserade – både på sidan för och den emot pulkaåkningen. Till slut förbjöd kyrkogårdsförvaltningen aktiviteten på platsen, med skyltar där pulkaåkning undanbads. (Nyheter 2021; SVT Nyheter 2021; Scheutz 2021; Malm 2021; Neuding 2021) Den lavinartade pulkadebatten är ett tydligt tecken på hur svår och aktuell frågan är om hur en svensk begravningsplats kan, eller borde, tolkas och definieras. Begravningsplatserna är platser som ”are able to carry multiple social and political meanings” (Rugg 2000, s. 259). De olika värden som besökare kan uppfatta på platsen, och dessas inbördes hierarki, påverkar besökarnas sätt att behandla platsen och bemöta övriga besökare. Detta i sin tur påverkar både hur kyrkogårdsförvaltningen väljer att styra önskat beteende på platsen, och på längre sikt kanske också hur begravningsplatser värderas, behandlas och definieras på ett mer generellt plan.

1.1 Disposition

Uppsatsen fortsätter nu med en bakgrund där ämnesområdet och forskningsproblemet presenteras genom en diskussion av begravningsplatsens roll som kulturarv och hur detta värderas i förhållande till platsens andra funktioner. Detta följs av syfte och frågeställningar ämnade att precisera undersökningens fokus. De definitioner och avgränsningar som följer tydliggör ytterligare ramarna för studien. Dessa delar följs av en forskningsöversikt som ger större insikt i ämnet, forskningsfältet och min position i detta. I nästa kapitel presenteras uppsatsens material, metod och teori, med fokus på både urval, forskningsetik och hur de olika delarna av teori och metod flätas samman i analysen. Därpå följer uppsatsens analysdel som inleds med en diskussion om hur platsen och dess besökare påverkar varandra. Efter detta presenteras de aktiviteter som jag observerat i en tabell. Dessa delar följs av en kombination av resultat och analys, strukturerad efter

begravningsplatsens materiella och immateriella egenskaper. Först följer ett kapitel strukturerat efter det fysiska landskap som begravningsplatsen utgör – exempelvis entréområden och grönytor. Detta kompletteras av ett kapitel vars struktur följer platsens immateriella egenskaper, som tid och minne. Dessa olika delar vävs gradvis samman och övergår sedan i en avslutande diskussion som knyter samman de olika egenskaper, värden och maktrelationer som analyserats. I diskussionen reflekterar jag över hur de identifierade maktstrukturerna samspelar med varandra och med anläggningen av nya begravningsplatser idag – och på ett högre plan med samhället i stort. Uppsatsen avslutas med en framåtblick mot möjlig vidare forskning. I appendix finns översiktsskator och visst bildmaterial för samtliga undersökta begravningsplatser.

1.2 Bakgrund

1.2.1 Begravningsplatsen – ett kulturarv?

Den svenska begravningsplatsens värde i dagens samhälle beskrivs ofta med ordet kulturarv. Svenska kyrkan, som är huvudman för begravningsplatserna i Sverige (utom i Stockholm och Tranås) oavsett den dödes religiösa eller icke-religiösa livsåskådning (Svenska kyrkan 2020), beskriver begravningsplatserna som ”öppna historiska arkiv. Hit har alla tillträde, och här finns ett botaniskt, arkitektoniskt, religiöst och etnologiskt kulturarv” (Grönwall 2020). Angela Sandell, trädgårdsingenjör och koordinator av kyrkogårdsfrågor på Movium SLU, betonar att ”det finns ett samhällsansvar för [begravningsplatserna] eftersom de är en del av vårt kulturarv” (Sandell 2010, s. 2). I kulturmiljölagen (SFS 1988:950) ägnas fem paragrafer åt bevarandet av begravningsplatser, med tillägg och ändringar gjorda senast år 2017. Här konstateras till exempel att:

I vården av en begravningsplats ska dess betydelse som en del av kulturmiljön beaktas. Begravningsplatsen ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

11 §

Begravningsplatser som anses ha ett större historiskt värde skyddas ytterligare:

I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad, fast anordning eller vegetation, eller
3. för att ändra medveten gestaltning av vegetationen.

13 §

Det tycks alltså råda konsensus om de svenska begravningsplatsernas status som kulturmiljöer, del av ett vidare kulturarvsbegrepp, och därmed att de är något som behöver skyddas och bevaras av såväl samhället i stort som av besökande privatpersoner. Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) anger inga särskilda kriterier för att begravningsplatsens ”betydelse som en del av kulturmiljön” ska räknas. Innebär det att varje begravningsplats, oavsett ålder, läge, utseende och bruk anses vara en del av kulturarvet? Samtidigt lyfts det historiska värdet för begravningsplatser anlagda före 1940. Enligt 14 § kan länsstyrelsen besluta att även en senare anlagd begravningsplats ska omfattas av samma skydd, beroende av den specifika platsens kulturhistoriska värde (SFS 1988:950). De begravningsplatser som utgör det empiriska materialet för den här uppsatsen är Gamla kyrkogården, S:t Pauli kyrkogårdar och Östra kyrkogården, samtliga belägna i Malmö. De är alla anlagda före 1940, vilket innebär att förändringar av dem ska godkännas av länsstyrelsen i enlighet med det skydd som kulturmiljölagen ger dem.

Att fastslå vad begreppen kulturmiljö och kulturarv faktiskt ska inrymma är svårt, men enligt Riksantikvarieämbetet kan de definieras enligt följande:

Kulturarv är alla materiella och immateriella uttryck för mänsklig påverkan, till exempel lämningar, föremål, miljöer, verksamheter eller traditioner.

Kulturmiljö är hela den av människan påverkade miljön och kan omfatta en enskild anläggning, en bygd eller region.

(Riksantikvarieämbetet u.å.)

Men vad innebär egentligen begravningsplatsens status som kulturarv?

1.2.2 Begravningsplatser, kulturarv och värdering

Svårigheten i att definiera kulturarv och deras faktiska värde är något som både Riksantikvarieämbetet och forskare inom kulturfältet har tagit fasta på. I själva begreppet ligger en sorts performativitet (Jönsson 2017, s. 17) – det har ”blivit en tankefigur som både påverkar hur vi uppfattar världen och hur vi formar den” (Magnusson Staaf 2017a, s. 138). Begreppet i sig och hur det laddas är mycket omdiskuterat och därmed föränderligt. Kulturarv har blivit ett politiskt begrepp, rotat i samtiden (Jönsson 2017, ss. 8-12). Efter den internationellt utbredda diskussionen om kulturarv och dess betydelser under 1990- och 2000-talet började Riksantikvarieämbetet lägga mer fokus på att analysera sina värderingsprocesser. Under en längre tid har de strävat efter att tydliggöra just hur de arbetar med värdering av kulturmiljöer och kulturarv (Göthe 2012, s. 8; Jönsson 2017, s. 7). Arbetet har bland annat resulterat i rapporten *Plattform för kulturhistorisk*

värdering och urval (Riksantikvarieämbetet 2015). Diskussionen om kulturarv är både djup och bred, och inte något jag kommer att studera närmare i denna uppsats.

Emellertid vill jag, innan jag går vidare, betona att kulturarvet som begrepp är något som används för att beteckna och beskriva värde. I ”Kulturarvets värde för en hållbar samhällsutveckling” konstaterar Christina Fredengren (2012):

Att historiska platser och föremål är värdefulla är en av utgångspunkterna för kulturarvssatsningar av alla de slag, men hur och på vilket sätt kulturarvets värde argumenteras i en flyktig nutid är svårt att nagla fast.

(s. 190)

I förhållande till denna uppsats och definitionen av den svenska begravningsplatsen skulle jag då vilja argumentera för att begreppet kulturarv inte definierar platsen, utan just vår upplevelse och förståelse av platsen och vilka av dess egenskaper – historiska, samhälleliga och identitetsskapande – som lyfts fram som värden. På så sätt menar jag att kulturarvsbegreppet och dess användning kan klassificeras som en form av historiebruk, där olika aspekter av det förflutna tillskrivs en viss betydelse utifrån de behov som kan finnas idag. I anslutning till detta menar jag att det är av extra stor vikt att föra en diskussion kring värderingen av de svenska begravningsplatserna. De egenskaper som här lyfts fram eller hamnar i skymundan på olika sätt kan ge perspektiv på exempelvis hur vi i dag förhåller oss till döden och samhället, och hur vi förhåller oss till äldre tiders seder, samhällsförhållanden och avlidna. Eftersom våra begravningsplatser anses vara bärare av ett rikt och varierat kulturarv blir förståelse- och betydelseskiftningar på platsen av stort intresse – i synnerhet med tanke på dagens ökning av besökare. Studiens utvalda begravningsplatser är samtliga fortfarande i bruk för begravingar – och naturligtvis för personliga besök för anhöriga – vilket ger en extra dimension till undersökningen. Det blir då fråga om att undersöka inte bara bruket av ett kulturarv, utan av ett aktivt och föränderligt kulturarv. Dessa historiska men aktiva begravningsplatser har också en särskild roll, eftersom de är ett kulturarv som ägs, vårdas och beslutas om inte bara av en viss expertgrupp. Varje gravrättsinnehavare har rätt att bestämma om gravplatsens utsmyckning vad gäller gravsten, växter och övrig utsmyckning (inom ramar uppsatta av kyrkogårdsförvaltningen), samt att besluta om gravrätten ska förnyas eller återlämnas. Hen har då även rätt att, i samråd med kyrkogårdsförvaltningen, föra bort gravanordningen. (Svenska kyrkan u.å., s. 2) Begravningsplatsen som sådan är därmed ett kulturarv vars utseende och skick kanske i extra hög grad påverkas av varje enskild brukare. Detta är något som är underkommunicerat i undersökningar av begravningsplatsen som kulturhistorisk

miljö, vilket gör det till en viktig fråga för mig att lyfta. Hur påverkar detta definitionen och förståelsen av begravningsplatsen?

Även de brukare som inte är gravrättsinnehavare har stor kontroll över platsens utseende och funktion. Som Doris Francis (2003) frågar sig:

So many different things go on in cemeteries besides disposal and mourning. Why? And how do these various activities influence how we define and think about cemeteries?

(s. 222)

De olika funktioner som samexisterar på platsen – men också kan krocka ibland – bär stor betydelse för vad begravningsplatsen är idag. Samtidigt är platsen också bärare av både tidigare bruk och tolkningar, och av egna materiella förutsättningar som också påverkar vad det är för typ av plats. Jag menar, förenklat presenterat, att användningen och användarna skapas av platsen och sedan definierar dessa vad det är för plats. Denna diskussion kommer att utvecklas vidare i kapitel 4. *Platsen och besökaren*. De egenskaper hos och användningar av begravningsplatsen som kanske inte skulle klassificeras som en del av begravningsplatsens kulturarvsvärden, såsom att jogga, att rasta hunden eller att minnas anhöriga och vänner, är en del av platsens karaktär.

I sin plattform (Riksantikvarieämbetet 2015, s. 14) presenterar Riksantikvarieämbetet fem aspekter att ha i åtanke för värdering av kulturarv: de kulturhistoriska, estetiska, sociala, ekologiska och ekonomiska. Min analys av uppsatsens empiriska material struktureras utifrån dessa aspekter, oavsett om det är en funktion eller definition som traditionellt sett skulle klassificeras som en del av kulturarvet eller ej. Detta gör jag, efter en forskningsetisk avvägning, för att lyfta fram att alla olika bruk av platsen är sätt att tillskriva den värde av något slag, samt för att förtydliga uppsatsens struktur. En närmare presentation av de fem kategorierna följer därför i avsnitt 3.3 *Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter*.

1.2.3 Museologi och begravningsplatser

Historiens materiella lämningar möter oss som bekant inte endast på museum. Ofta skrivs berättelsen in i själva landskapet. Inte minst själva stadsrummet präglas av ofta minnespolitiska tankar och beslut.

(Harding 2012, s. 47f)

Begravningsplatsens roll som både materiellt och immateriellt kulturarv ger den en plats inom den museologiska forskningen såsom ett slags 'utställningsrum' där varken de materiella eller immateriella värdena och betydelserna "rycks loss ur sin levande kulturella och sociala kontext och placeras in i en ny kontext" genom en

musealisering (Smeds 2007, s. 66). På en aktiv begravningsplats kan till exempel äldre gravstenar och berättelser fortsätta att ”vara integrera[de] i det dagliga livet” istället för att, i en ny kontext som museet, bli enbart en del av en representationskultur och därmed behålla ”bara skuggan, spillrorna, av sitt forna levande bruksliv” (ibid. s. 67). Genom att undersöka den svenska begravningsplatsen som levande kulturarv med stor variation i olika bruk och tolkningar – utan att själv värdera de olika bruken och tolkningarna – går det att göra en sorts ’utställningsanalys’ av platsen. I anslutning till detta är det också av värde att poängtera likheterna i min studie med den form av samtidsdokumentation som främst kulturhistoriska museer utför. Exempel på detta är dokumentationen av flyktingkrisen 2015 eller dokumentationen av Covid-19-pandemin. De arkitektoniska, konsthistoriska, personhistoriska och minneshistoriska aspekterna (varav samtliga kan betraktas som underkategorier till Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter) är alltså bara några av de egenskaper som kan lyftas fram som värdefulla eller hamna i skymundan på begravningsplatsen. Det är därför av vikt för denna studie att både de historiska aspekterna och bruket av dessa *och* den samtida minneskulturen, ekologiska, sociala och så vidare blir studerade inom studiens ramar. Mitt fokus är att undersöka platsen i koppling till dess besökare – en ’utställningsanalys’ anpassad för att fånga begravningsplatsens unika karaktär just i relation till de människor som använder den. Det maktnät som existerar mellan platsen, föreställningar om den och presentationen av den går då att belysa.

1.3 Syfte och frågeställningar

Syftet med studien är att undersöka hur en plats påverkas av de olika tolkningar och bruk av platsen som görs av både ansvariga och besökare. Mitt val av plats är den svenska begravningsplatsen – med empirisk utgångspunkt i tre begravningsplatser i Malmö. På de svenska begravningsplatserna finns lager av olika värden, olika tolkningar och olika användningar. Dessa kan lyftas fram eller hamna i skymundan, de kan vara uppmuntrade eller kritiserade, de kan förstärka eller försvåra varandra. Men hur samverkar de olika lagren av värden, tolkningar och bruk, och hur avgör detta tolkningen och definitionen av den svenska begravningsplatsen som plats för besökare?

Genom att studera vilka aktiviteter som förekommer på dessa tre begravningsplatser, i kombination med hur både platserna och aktiviteterna beskrivs och visas upp, går det att få en uppfattning om hur platsen definieras i dagens samhälle. Valet av tre begravningsplatser anlagda vid olika tider och med delvis olika estetiska aspirationer gör det möjligt att undersöka både likheter och

skillnader. Det medför att resultatet ger en bättre överblick både över hur bruk och värderingar kan skilja sig åt begravningsplatser emellan, samtidigt som likheterna skapar möjligheter att göra en större generalisering av hur 'den svenska begravningsplatsen' i en urban kontext behandlas i dag. Begravningsplatsen är starkt kopplad till minnen av både en enskild och en kollektiv natur. Syftet med att välja just aktiva begravningsplatser som studiens inriktning, snarare än ödekyrkogårdar eller liknande, är just att se hur de varierande bruken och förståelserna av platsens värde påverkar den. Tolkningen av detta levande och individfokuserade kulturarv kan påverka både hur platsen bevaras eller förändras och hur den kan komma att tolkas i framtiden som en följd av detta. Att förstå hur denna definition och värdering görs blir därför centralt för att förstå inte bara vår historia, utan även vår samtid och framtid.

Forskningsfrågorna är formulerade som följer:

- *Vilka olika värden och betydelser kan tillskrivas svenska begravningsplatser?*
- *Hur presenteras dessa värden och betydelser på plats och i digital information riktad till eller från besökare?*
- *Hur samexisterar dessa värden och betydelser?*
- *Hur definieras och förstås den svenska begravningsplatsen, i förhållande till sina besökare, som plats utifrån svaren på ovanstående frågor?*
- *Hur ser maktspelet ut runt definieringen och förståelsen av den svenska begravningsplatsen som besöksmål?*

1.4 Definitioner

Begravningslagen (SFS 1990:1144) definierar begravningsplatser som:

områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar.

1 kap. 1 §

I denna uppsats används termen för att beteckna en friliggande plats för begravningsplatser, men som kan vara anögd med någon form av kapell. I vardagligt tal används orden kyrkogård och begravningsplats ofta som synonymer. Enligt Nationalencyklopedin (u.å.-a) går det att använda ordet kyrkogård för att beskriva en "allmän begravningsplats, oberoende av om den är belägen invid kyrka eller ej". Även om det alltså är accepterat att använda ordet kyrkogård även för att beskriva en allmän begravningsplats, kommer jag inte att använda begreppen så i denna uppsats. För

att genom språket tydliggöra vilken typ av plats jag menar i olika situationer, använder jag begreppet begravningsplats såsom beskrivet ovan, medan ordet kyrkogård används för att beteckna en begravningsplats som ligger i anslutning till en kyrka. Genom att åtskilja betydelsen av dessa termer blir det också lättare att visa på den historiska övergången mellan att begrava på kyrkogård och att anlägga särskilda begravningsplatser. (Schönback 2008, s. 15; Karlsmo 2006, s. 58f) Valet att benämna platserna som begravningsplatser har också gjorts efter vissa etiska övervägningar. Även om studiens fokus ligger på i huvudsak protestantiska begravningsplatser, är individer från andra trossamfund och med andra livsåskådningar begravda här, främst på Östra kyrkogården, där det finns gravplatser för katolska, ortodoxa, judiska och muslimska trossamfund. Även på S:t Pauli Norra kyrkogård finns det judiska gravplatser. (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-f) Begravningsplats blir då ett mer neutralt ord att använda i undersökningen. Vad gäller namnen på de tre begravningsplatser som ligger till grund för studien, är de ett tydligt exempel på hur 'kyrkogård' och 'begravningsplats' blivit använda likvärdigt eftersom samtliga kallas för kyrkogårdar. Jag benämner dem därför Gamla kyrkogården, S:t Pauli kyrkogårdar och Östra kyrkogården, men betecknar dem som begravningsplatser, då ingen av dem ligger i direkt anslutning till en kyrka. Benämningen 'den svenska begravningsplatsen' åsyftar i uppsatsen den definition av begravningsplats som fastställts här ovan, men i en vidare nationell urban kontext.

Efter diskussionen om begreppen kulturarv och kulturmiljö i avsnitt *1.2 Bakgrund* kommer jag inte att utveckla definitionen av dessa termer i någon högre grad i detta stycke. Jag vill upprepa att begreppen är föränderliga och idag i hög grad politiskt laddade. Jag vill också betona att de som begrepp är något som är avsedda att lyfta fram och beskriva värden. Eftersom vad som värderas, både i vår samtid och i vår historia, varierar blir det tydligt att även kulturarven och deras värden varierar. I uppsatsen kommer jag emellertid att i första hand hålla mig till Riksantikvarieämbetets tämligen breda definitioner (se *1.2.1 Begravningsplatsen – ett kulturarv?*), men vill då också poängtera att kulturarv anses vara ett bredare begrepp som innefattar även immateriella värden.

I anslutning till diskussionen om begreppen kulturarv och kulturmiljö som markörer av värde är det relevant även att definiera orden värde kontra egenskap. I *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval* (Riksantikvarieämbetet 2015, s. 15f) betonas särskilt skillnaden mellan dessa två termer på ett sätt som är relevant att förhålla sig till även i denna studie, just eftersom värde är kopplat till makt hos den

som uttrycker (och därmed definierar) värdet. Egenskap definieras här som i första hand formala kvaliteter, såsom form, material och konstruktion, men kan även användas för att beskriva sådant som funktion eller ”samband med andra företeelser” (Riksantikvarieämbetet 2015, s. 15). Värden beskrivs istället som något som skapas ”i människors medvetande och kan beskrivas som en tidsbunden och relativ bedömning” (ibid. s. 15). I plattformen (ibid. s. 15f) ställs relevanta frågor såsom om det finns inneboende värden, och om värdena är absoluta eller relativa. Både där och i denna studie är svaret att värden i detta sammanhang alltid ses som tillskrivna av någon. Begravningsplatsens värden i denna uppsats kan sålunda sägas vara en bedömning av platsen, utförd både av besökare och ansvariga. Denna värdering bygger på de olika egenskaper som besökare och ansvariga väljer att lyfta fram och fokusera på.

Jag vill också förtydliga att jag med orden besökare och brukare vill inkludera alla de som besöker och därigenom brukar begravningsplatsen, alltifrån joggare till turister till begravningsföljen. Jag har valt att göra en bred definition av vad som inom uppsatsen räknas som en brukare av begravningsplatsen för att kunna göra en så genomgripande analys av platsen som möjligt. Detta vore inte möjligt utan att rikta uppmärksamhet mot alla typer av besökare, för att undersöka exempelvis om någon besökarkategori får mer utrymme än en annan och vad i begravningsplatsens diskurs detta kan bero på. I samband med detta val har jag gjort etiska överväganden angående i första hand sörjande besökare och de som besöker gravplats eller minneslund för att minnas en anhörig eller vän. Mitt val att inkludera alla olika besökare skiljer sig från en del andra studier, men knyter an till vissa. Jag gör därför en etisk diskussion om detta kopplat både till mina observationer och till den litteratur jag använder i *3.2 Observationer* och *2. Forskningsöversikt*.

1.5 Avgränsningar

De avgränsningar som är gjorda i studien syftar till att skapa en så tydlig och öppen analys som möjligt. Till att börja med har jag gjort vissa avgränsningar gällande valet av empiri. Även om samtliga begravningsplatser som studeras kallas för kyrkogårdar, är de inte det i strikt mening (se *1.4 Definitioner*). För att kunna följa den urbana begravningsplatsens utveckling har kyrkogårdar, även de som är belägna i städer, valts bort. Kyrkogården och begravningsplatsen har olika typer av ursprung och ideologisk grund (Laqueur 2015, s. 212f), vilket innebär att en jämförelse skulle vara intressant. För en uppsats av detta omfång skulle detta i så fall emellertid behöva vara del av den huvudsakliga frågeställningen – med nuvarande syfte skulle inkluderingen av kyrkogårdar skapa för stora variationer i

materialet. Begravningsplatser som inte är i bruk för begravningar av något slag har också valts bort i urvalsprocessen, eftersom dessa inte på samma sätt fångar platsens potentiella komplexitet. Även om begravningsplatser som tillhör andra trossamfund än Svenska kyrkan kan vara del av analysen till viss del har även dessa fått en perifer roll i urvalet. Detta är inte för att de inte är intressanta att studera, utan för att de kan bära på flera estetiska, kulturella, symboliska och så vidare skikt som skulle kräva andra kunskaper än jag för närvarande besitter. Komplexiteten som detta medför är mycket relevant, men är för bred för att kunna avhandlas på ett genomgripande sätt inom ramarna för denna studie. Jag har också valt att inte låta undersökningens diskursanalys appliceras på någon av den forskning som presenteras i uppsatsen. Detta är i enlighet med syfte och frågeställningar, som kretsar kring platsen och besökaren och hur dessa möter varandra, snarare än hur forskaren och platsen möter och påverkar varandra.

I föreliggande studie är syftet inte att jag ska göra någon form av värdering, varken av begravningsplatsens olika egenskaper eller av besökarnas bruk av platsen. Istället granskar jag vilka egenskaper som blir framlyfta som värden – vilket också innebär att mitt grundarbete inkluderar att identifiera de egenskaper som kan tillskrivas ett värde. Utifrån detta går det att analysera vilka av dessa egenskaper som räknas som värden, vilka som väljs bort och hur processen fungerar.

Mitt fokus ligger på begravningsplatsen såsom den ser ut och presenteras för besökare, på plats och i relaterad information på Internet av såväl officiella kanaler som av andra besökare. Det medför att undersökningen i stort sett inte gör kopplingar till lagtexter eller andra officiella dokument, eftersom dessa inte är direkt riktade till begravningsplatsens besökare utan till största del ligger utanför studiens ramar.

På begravningsplatser runtom i världen förekommer diverse bruk av kriminell eller asocial karaktär. Detta kan omfatta allt från vandalisering och stöld till drogaffärer eller sexuella aktiviteter, och begravningsplatserna i Malmö är inget undantag (Deering 2010, s. 80ff; Rosengren & Striner 2013, s. 87f). Detta är inte bruk som jag har kunnat observera, och de spår jag kunnat se av bruken är i första hand de motaktioner som kyrkogårdsförvaltningen utför. Genom att diskutera ordningsregler och andra restriktioner på platserna kan jag ge en inblick i hur dessa bruk påverkar hur platsen tillgängliggörs och presenteras för andra brukare. De kommer emellertid inte att analyseras närmare.

2. Forskningsöversikt

Svenska begravningsplatser har utforskats och dokumenterats på många olika sätt genom åren. Jag vill emellertid börja med att knyta an till mitt påstående i avsnittet *1.2 Bakgrund* om begravningsplatsens underkommunicerade kvalitet som ett kulturarv vars utseende och skick i extra hög grad påverkas av varje enskild brukare på grund av gravrättsinnehavarens rättigheter. Begravningsplatser är ”publicly accessible spaces, but with privately owned graves, thus representing a public-private dichotomy” (Nordh & Evensen 2018, s. 80). Eva Grönwall, kyrkogårdskonsulent på Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, betonar hur viktig gravrättsinnehavarens roll som bevarare av kulturarvet är (2017, s. 18). Dessa påståenden om hur gravrättsinnehavarens position påverkar hur platsen ser ut eller uppfattas är inte något som egentligen utvecklas varken av dessa författare eller i den övriga litteratur som jag haft tillgång till.

2.1 Dokumentation av svenska begravningsplatser

Mycket av den dokumentation som gjorts är skapad på initiativ av hembygdsföreningar eller församlingar, med syftet att presentera de berömda eller lokalt intressanta personer som vilar på en viss kyrkogård, och hur det lokala samhällets utveckling kan följas på kyrkogården (exempelvis Nelje, Peterson & Norling 2006; Lindkvist & Granlund 2011). Det finns även annan icke-akademisk litteratur som lyfter de konsthistoriska och arkitektoniska värdena på dessa platser. Exempel på dessa typer av litteratur är Theorell, Wästberg och Hammarskiölds (2001) ambitiösa översikt över svenska kyrkogårdar och begravningsplatser *Minnets stigar* och den Malmöfokuserade *I de dödas vilorum* av Rosengren och Striner (2013). Dessa verk, i synnerhet *I de dödas vilorum*, belyser främst utvalda personer som vilar på begravningsplatserna, men även mer övergripande estetiska och kulturhistoriska aspekter. Även Anna Andréasson, ägare av firman ArchaeoGarden och numera doktorand i arkeologi vid Stockholms universitet, (2012) ger en historisk överblick i *Gravvårdar i sten*, men med gravstenarna i fokus – material, form och inskription och deras estetiska inspiration. En annan typ av kunskapssammanställning som görs om kyrkogårdar och begravningsplatser är de rapporter som till exempel Regionmuseet Skåne (u.å.) gör. Dessa utredningar görs utifrån antikvarisk medverkan vid olika renoveringsprojekt eller som vård- och underhållsplaner, och har därmed en dokumenterande men även en aktivt värderande och åtgärdande roll. Här framträder en aktiv form av maktutövning i

förhållande till begravningsplatser som knyter an till Riksantikvarieämbetets värdering av kulturarv.

2.2 Forskning om svenska begravningsplatser

Generellt vill jag hålla med Catharina Nolin, professor i konstvetenskap vid Stockholms universitet, om att det än så länge gjorts ganska lite konstvetenskaplig forskning om 1900-talets svenska begravningsplatser, men utöka detta uttalande till att omfatta en museologisk forskning om Sveriges begravningsplatser. Som Nolin (2014, s. 135) skriver har ”förvisso [mycket] skrivits om Skogskyrkogården i Stockholm men detta är också ett av problemen”. Världsarvet Skogskyrkogården är naturligtvis ett mycket relevant forskningsområde, men jag håller med Nolin om att denna enda begravningsplats ”originalitet och byggnadernas unika värden har betonats så till den grad att andra begravningsplatser och gestaltungsformer helt kommit i skymundan” (ibid. s. 135). Återigen uttalar sig Nolin här om konstvetenskaplig forskning om 1900-talets begravningsplatser, och den vidare tolkningen av luckan i forskningen är min egen. Mycket lite av det som skrivits om den svenska begravningsplatsen är skrivet med kritiskt fokus på och analys av platsen så som den presenteras för dagens besökare. Begravningsplatsens diskurs och de olika värden som i dag definierar den, vilket är föreliggande studies fokus, tycks i princip utforskad från denna vinkel. Detta gäller i synnerhet inom den svenska forskningen, men även i en internationell kontext.

2.2.1 Historisk och estetisk forskning

Mycket av den forskning som sker om begravningsplatser i Sverige i dag lägger fokus på begravningsplatsen och dess olika beståndsdelar i ett estetisk-historiskt perspektiv. Ett exempel på denna typ av forskning är konstvetaren Hedvig Schönbäcks avhandling (2008) *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830*. Hon utforskar de svenska begravningsplatsernas framväxt runt sekelskiftet 1800 i anslutning till i första hand den teori, begreppsvärld och arkitektoniska utveckling som var rådande i länder som Tyskland och Frankrike vid tiden. Samtidigt utforskar hon begravningsplatsens framväxt och betydelse i förhållande till hur man behandlade och skrev om de döda, den döda kroppen och synen på hälsa och stadsplanering vid tiden. Genom att undersöka ritningar och liknande material för en mängd av de tidiga svenska begravningsplatserna på ett i första hand formalanalytiskt sätt, kan Schönbäck sedan jämföra planeringen av dessa begravningsplatser med arkitekturteoretiska verk om begravningsplatser från både det romantiska Tyskland och det mer nyklassicistiska Frankrike samt svenska verk med inspiration från dessa (Schönbäck 2008, ss. 52-65, 71f). Samtidigt lägger hon

också vikt vid vilka fysiska begravningsplatser vars arkitektur och struktur var inflytelserik i Sverige, och hur de förhöll sig till den rådande teorin (ss. 40-51). I förhållande till denna uppsats är Schönbäcks forskning relevant i synnerhet som bakgrund till analysen. Anledningarna till begravningsplatsernas framväxt och de internationellt gemensamma arkitektur- och hälsoaspekter som ledde fram till deras utformning är egenskaper som denna uppsats empiri också är bärare av. För att kunna undersöka vilka värderingar som i dag görs av dessa historiska platser krävs en insikt om vilka av platsens egenskaper som kan ligga till grund för värderingarna. Schönbäck (2008, ss. 253-267) gör också en kortare utläggning om skiftningarna i vad som skrevs på själva gravvården, hur detta speglar minneskultur och hur begravningsplatserna i anslutning till detta kan ses som ett av stadens sociala rum. Här finns emellertid även relevanta inslag av annan natur, som rör olika typer av bruk av begravningsplatserna – alltså utöver faktiska begravningar och minnesfunktionen i anslutning till detta – som skedde redan då platserna anlades eller kort därefter (ibid. ss. 217, 257-261, 267-270). Här kan intressanta paralleller dras till föreliggande undersökning av dagens olika bruk av begravningsplatsen och hur de både visar olika sorters förståelse av platsen och samtidigt påverkar platsen.

Där Schönbäck avslutar tar Nolin (2006) över i artikeln ”Kyrkogårdsestetik och ceremonier”. Utgångspunkten för denna artikel är den kritik som i början av 1900-talet framfördes mot hur begravningsplatsernas utseende utvecklades under det sena 1800-talet. Inspirationen för det tidiga 1900-talets uppmärksammade modernistiska begravningsplatser såsom Skogskyrkogården och Östra kyrkogården i Malmö hämtades istället – inte som avbilder av, utan med utgångspunkt i ”ett likartat estetiskt tänkande” – från deras föregångare från det tidiga 1800-talet (Nolin 2006, s. 80f). Detta är något som även Emilie Karlsmo, fil. dr. i konstvetenskap, lyfter i mindre skala i sin artikel i samma nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Här belyser Karlsmo nämligen att inspiration även för detaljer i den arkitektoniska utformningen såsom enskilda gravvårdar fann det tidiga 1900-talet inspiration i äldre, inhemska former (Karlsmo 2006, s. 60). Samtidigt var, som Nolin påpekar, den historiska inspirationen en begränsad del av den nya designen av begravningsplatser eftersom framåtblickandet och moderniteten var mest centrala. Värt att lyfta är också att det fanns olika typer av gestaltungsformer för begravningsplatser med förankring i samtidens estetiska strömningar även i början av 1900-talet, även om just den modernistiska utvecklingen med Skogskyrkogården i spetsen har fått mycket uppmärksamhet inom forskningen (Nolin 2006, s. 83; Nolin 2014, ss. 135-140).

Både Nolin och Schönback är konstvetare, vilket blir tydligt i deras studier som påminner om varandra i den estetiskt grundade analysen. Det som skiljer dem åt är främst de olika tidpunkter i begravningsplatsernas utveckling som de valt att studera samt att där Schönback främst lägger vikt vid samhälleliga och hälsomässiga kopplingar, knyter Nolin snarare an till förändringar i begravningsceremonin i sin vidgning av det estetiska. Gemensamt är emellertid deras sätt att behandla källmaterial såsom ritningar, artiklar eller protokoll samt mer arkitekturteoretiska texter, samt att de knyter an till samtida utvecklingar inom landskapsarkitektur. Detta är emellertid något som Nolin i synnerhet lyfter som viktigt för både sin artikel och sitt kapitel i antologin *De kyrkliga kulturarven*. Här konstaterar hon att forskningen om begravningsplatser ofta tar utgångspunkt i arkitekturhistoria, medan den sällan har ”relaterats till den samtida gestaltningen av offentliga parker [...] liksom till tidens trädgårdsteoretiska diskussioner” (Nolin 2014, s. 136).

2.2.2 Landskapsarkitektonisk forskning

Carola Wingren som är professor i landskapsarkitektur vid SLU är emellertid också någon som, utifrån sin ämnestillhörighet, lägger större vikt vid begravningsplatsen i anslutning till landskapet och dess användningsmöjligheter samt vid begravningsplatsens övergripande ekologiska kvaliteter. I artikeln ”Place-making strategies in multicultural Swedish cemeteries: the cases of ’Östra kyrkogården’ in Malmö and Järva common” utforskar Wingren (2013, s. 151) frågor som ”what qualities do landscape designers put into funeral landscapes to frame bereavement and loss”? och ”how do these qualities correspond to societal changes and landscape history”? I likhet med den ovan presenterade forskningen finns alltså tydliga historiska drag i Wingrens undersökning. Samtidigt finns här också en diskussion om hur den historiska begravningsplatsen (Östra kyrkogården) förändras utifrån dagens behov, och en utblick mot framtidens begravningsplats (Järva), hur den utformas och i vilket designklimat (Wingren 2013, s. 160ff). Nolin (2014, s. 136) betonar vikten av att relatera begravningsplatsernas utformning till teori och gestaltning gällande andra platsers trädgårds- och landskapsgestaltning. Wingren (2013, s. 161) vill istället lyfta att ”the heritage of garden design, and particularly cemetery design,” behandlas med mycket mindre förståelse och respekt än exempelvis en byggnad designad av en berömd arkitekt. Liksom både Nolin och Schönback är emellertid de historiskt liknande valen av växtlighet och den utformning som görs med hjälp av denna något som Wingren lyfter. Hon diskuterar detta i första hand som en fråga om hur landskapsarkitekten kan arbeta med platsens naturliga landskap i kombination med historiskt symboliska ’sorgeväxter’ (Wingren 2013, ss. 165-167). Schönback (2008, ss. 123f, 177f) anlägger istället ett

övergripande trädgårdsteoretiskt och kulturhistoriskt perspektiv vad gäller valet av växter och utformningen av begravningsplatsen. Nolin (2006, s. 81ff; 2014, s. 136ff) går en mellanväg och diskuterar främst gestaltningen av begravningsplatsen som helhet, i koppling till samtida (det tidiga 1900-talet) och historiska trädgårdsteoretiska resonemang, däribland villaträdgårdens estetik.

Wingren (2013, ss. 161, 165) har den kanske tydligaste agendan med sin text, i förhållande till dessa resonemang, nämligen att belysa hur begravningsplatser – och liknande platser med en struktur av växtlighet – kan förlora sin ursprungsbetydelse när de inte behandlas med landskapsarkitektens expertis. Samtidigt är Wingren, av dessa forskare, den som står närmast min undersökning av begravningsplatsens betydelse. De frågor som hon (ibid. ss. 152, 156, 162f) diskuterar i artikeln, om hur begravningsplatsen ska kunna skapa utrymme för både individen och allmänheten, för platsen som minnes- och sorgelandskap och samtidigt som rekreationsplats på olika sätt knyter tydligt an till mina frågeställningar. Rörelsen mellan historia, nutid och framtid i hennes resonemang är också en likhet. Våra utgångspunkter för respektive studie skiljer sig emellertid åt – Wingrens fokus ligger främst på landskapsarkitekten och hur denna kan utföra sin uppgift, medan föreliggande uppsats studerar begravningsplatsen såsom den beskrivs, presenteras för och brukas av sina besökare. De typer av slutsatser som kan dras i de olika studierna blir på grund av analysernas olika utgångspunkter i förhållande till materialet tämligen olika och kan fungera för att komplettera varandra. Ann-Britt Sörensen, som också forskat vid SLU med fokus på begravningsplatser och kyrkogårdar, lyfter i antologin *Inför döden* (2006, ss. 167, 175f) flera olika aspekter, från den historiska utvecklingen av begravningsplatsen till ungdomars åsikter om vad man kan lära sig av och hur man bör behandla dessa platser. Hon lyfter också en del aspekter som är relevanta för min studie, såsom den tvetydiga karaktär som begravningsplatser kan bära på med motsatser som gemensamt/privat och närvaro/frånvaro.

2.2.3 En tendens i svensk forskning

En tendens som jag lagt märke till inom den historiskt orienterade forskningen, åtminstone i Sverige, är att fokusera på definitionen av den romantiska begravningsplatsen och/eller den modernistiska begravningsplatsen. Det sena 1800-talets begravningsplatser (eller de utvidgningar som gjordes av tidigare begravningsplatser) stil vad gäller gravvårdar, struktur, material och växtlighet definieras på sätt och vis i en sorts vakuum mellan de två 'namngivna' perioderna (Nolin 2006, s. 80ff; Schönback 2008; Karlsmo 2006, s. 60). Detta är något som jag själv, utifrån denna forskning, har gjort i definitionen av föreliggande uppsats

material (se 3.1 *Urval av material*). Även min definition av det sena 1800-talets begravningsplats, som jag försökt göra mer neutral och oberoende, belyser snarare produktionsförhållanden av gravvårdar än en mer övergripande estetik eller liknande. Det är potentiellt problematiskt att det finns en sådan hegemoni inom forskningen. Denna är emellertid inte exklusiv för forskning om begravningsplatser, utan går att koppla till det starka inflytande som modernismen har haft – och i viss mån fortfarande har – över svensk konsthistorieskrivning. Detta är emellertid i förändring, och den ”modernistiska berättelsen fortsätter att förvaltas men dess anspråk på hegemoni har idag förlorat i trovärdighet”. Dess ”inflytande kommer [emellertid] att bli bestående” (Arvidsson 2021b, s. 440). Eftersom likheterna mellan modernismens och romantikens estetiska och stämningssmässiga preferenser för begravningsplatser lyfts flera gånger bara i den forskning som presenteras i denna översikt blir de befästa. I detta narrativ har det sena 1800-talets estetik och stämning rollen som motsats till de två.

2.2.4 Examensarbeten

Flera svenska kandidat-, magister- och masteruppsatser har också producerats inom fältet under det senaste decenniet. Många av dessa återfinns på Svenska kyrkogårds- och krematorieförbundets hemsida (SKKF 2020), och har flera gemensamma nämnare. Majoriteten av dessa är skrivna för examen som landskapsarkitekt eller trädgårdsingenjör, med tonvikt på gestaltningsförslag eller en analys koncentrerad till naturen på och skötseln av platsen. Exempel på denna typ av uppsatser är ”Tidevarv” (Refsbäck 2017), ”Tallarna växer” (Ädling 2017) och ”Globaliserad snittblomsproduktion och svensk kyrkogårdsförvaltning ur ett hållbarhetsperspektiv” (Rydsberg 2016). Bland dessa uppsatser finns emellertid också en del (främst kandidatuppsatser) som berör begravningsplatsen som rekreativområde i olika kapaciteter, däribland ”Den ändliga vilan” (Ågren 2020, s. 7) med en frågeställning om begravningsplatsens hälsofrämjande effekter och ”Finns det plats för liv på kyrkogården?” (Backlund 2018). Den senare rör sig närmare mitt forskningsområde, men har valt att lägga tonvikten vid hur svenska begravningsplatser och kyrkogårdar kan utvecklas med avseende på sociala och rekreativa värden (Backlund 2018, s. 8), snarare än på hur de olika värdena definieras, och vilka maktstrukturer som kan anas bakom dessa definitioner. Generellt sett är de många uppsatser som presenteras på SKKF:s hemsida i första hand studier av kyrkogårdar och begravningsplatser som urbana grönytor i våra alltmer förtätade städer, och om, eller hur, turismvärdet kan stärkas. Ytterligare ett exempel på detta, men som inte publicerats hos SKKF, är ”Besökare och turister på kyrkogården” (Höglund 2010). Platserna undersöks huvudsakligen med

utgångspunkt i intentioner och uppfattningar hos brukare eller ansvariga, med intervjuer eller enkäter som en stor del av uppsatsens metod. Sällan är själva platsen och hur den faktiskt påverkas av de olika bruken, presentationerna och beskrivningarna – och vad dessa grundar sig på – något som omnämns. Detta gäller även för de uppsatser som producerats inom andra discipliner såsom kulturgeografi och turism (Thuresson 2015; Isaksson 2020). Jag har inte funnit någon studie av begravningsplatsen som gjorts utifrån ett museologiskt perspektiv, inte heller med ett kvalitativt fokus på maktstrukturerna kring hur begravningsplatsen definieras och presenteras i förhållande till besökare.

2.3 Begravningsplatser inom internationell forskning

I den internationella forskningen finns fler kritiskt undersökande studier av begravningsplatser, men även här blir frågan om hur platsens olika värden *presenteras* i förhållande till besökarna något som hamnar i skymundan. Istället är det vanligt att belysa de potentiella konflikter som kan uppkomma mellan platsens olika typer av besökare i anknytning till olika bruk av platsen (Young & Light 2016, s. 66; Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 77; Woodthorpe 2011, s. 264ff; Deering 2010). Här, liksom i majoriteten av ovan diskuterade svenska uppsatser, förlitar sig författarna metodologiskt till stor del på interaktion med besökare och ansvariga. För en diskussion om mitt val att inte använda intervju som metod, utan grunda min analys på observationer och litteraturstudier, se avsnittet *3.1.1.1 Att välja bort intervjuer*.

2.3.1 Nordisk forskning: begravningsplatsen som 'urban green space'

Ovan diskuterade jag den samtida svenska forskningens betoning av begravningsplatsernas historiska aspekter. Även de som i högre grad berör utvecklingen av begravningsplatserna idag såsom Wingren (2013) och Sörensen (2006) gör det med tonvikt på platsernas historia. Den nordiska forskning som jag tagit del av rör sig i första hand istället runt begravningsplatsernas roll i dagens samhälle, i första hand som 'urban green space' – även om det historiska spelar en viktig roll även här. Wingren har emellertid också deltagit i studier (Pettersson, Cerwén, Liljas & Wingren 2018) av begravningsplatsen som en grönyta med plats för djur i staden – en del i den mer ekologiskt fokuserade forskningen med begravningsplatsen i centrum som också förekommer.

Som Evensen, Nordh och Skaar (2017, s. 76) påpekar finns det få studier som undersöker det faktiska 'vardagsbruket' av begravningsplatser i dag. Författarna undersöker genom observationer bruket av två begravningsplatser i Oslo. Artikeln

har många beröringspunkter med min studie, men skiljer sig såtillvida att de olika bruken analyserades kvantitativt i första hand. Studien syftar också till att ge olika förslag på hur landskapsdesignen kan utvecklas för att öppna för fler brukare och färre konflikter, medan föreliggande uppsats snarare syftar till en analys av hur begravningsplatsen presenteras och värderas i dag. Det är talande att de artiklar jag refererar till i detta avsnitt publicerats i antingen *Landscape and Urban Planning* eller *Urban Forestry & Urban Greening*. Här är de historiska aspekterna visserligen en del av begravningsplatsens värde, men snarare som ett karaktärsdrag som skiljer den från de övriga parker och grönytor som den räknas till (Nordh & Evensen 2018; Evensen, Nordh & Skaar 2017; Swensen 2018; Grabalov 2018). De forskare som finns representerade här är inte (som i den presenterade svenska forskningen – med vissa undantag) konstvetare, utan i högre grad forskare inom landskapsarkitektur, etnologi och stadsplanering etcetera. Genom skiftningarna i fokus mellan den forskning jag presenterar i denna översikt blir det tydligt, som Nordh och Evensen (2018, s. 81) påpekar, att ”the interdisciplinary interest in cemeteries means that the literature is fragmented, with publications spread between various discipline-specific journals”. Detta medför inte enbart problematik, utan visar också hur många olika saker som begravningsplatsen faktiskt kan säga oss. Pavlov Grabalov (2018) undersöker exempelvis joggning, på samma tre begravningsplatser i Malmö som jag studerar i denna uppsats, med utgångspunkt i stadens förtätning och begravningsplatsens status som grönyta. Även om Grabalov (2018, s. 76f) registrerar även andra typer av besök, är det joggarna, deras motivering till valet av plats och attityder till aktiviteten från övriga besökare som intresserar honom. Uppfattningen från både joggare och icke-joggare har han emellertid inte undersökt på plats, utan genom att studera sociala medier samt genom en online-enkät. Den typ av undersökning som Grabalov utför knyter an till den typ av forskning som Evensen, Nordh och Skaar utför, men genom att välja ut ett specifikt bruk som vissa kan ifrågasätta lyfter han på ett tydligare sätt fram den potential för konflikt som de olika bruken av en begravningsplats kan skapa. Detta i sin tur lyfter frågan i koppling till stadsplanering och framtidens bruk av begravningsplatser. (Grabalov 2018, ss. 75, 78)

Grete Swensen, forskare vid Norsk institutt for kulturminneforskning, är den som mest skiljer sig från övriga studier om begravningsplatserna som urbana grönytor. Swensen (2018) undersöker och jämför tre begravningsplatser, i Norge, Storbritannien och Ryssland, med syftet att lyfta platserna i sig snarare än deras besökare. Även om Swensens studie på så vis närmar sig föreliggande uppsats skiljer sig ansatsen återigen genom att mitt syfte är att undersöka dagens svenska

begravningsplats som besöksplats för alla besökare. Swensens (2018, ss. 58, 63f) artikel syftar snarare till att avgöra vilka faktorer som kan medföra att begravningsplatserna, som historiska tillgångar, skyddas i stadens ständiga utveckling. Relevant i förhållande till min studie är emellertid hur Swensen (ibid. ss. 59, 63f) betonar minne i förhållande till begravningsplatsen – både privat och kulturellt, samt den speciella atmosfär som platsen bär på till följd av detta. Som hon säger (ibid. s. 64) är ”the special purposes that these sites had when they were originally established” något som fortfarande påverkar deras karaktär – oavsett om de fortfarande är i bruk för begravningar eller ej. Värde att nämna inom den nordiska forskningen är också Anne-Louise Sommers bok *De dødes haver* (2003) som ger en historisk överblick över i första hand begravningsplatserna i Europa och USA från det sena 1700-talet och fram till början av 2000-talet med estetiken i blickfånget. Strukturen och innehållet påminner om Hedvig Schönbucks avhandling (2008) men med ett vidare omfång både tidsmässigt och geografiskt och mindre fokus på sanitet.

2.3.2 Brittisk och amerikansk forskning: turism, död och hållbarhet

Den internationella forskning som jag vidare kommer att presentera är i huvudsak brittisk och amerikansk. Mycket av den svenska och nordiska forskning som jag har presenterat ovan knyter i övervägande grad också (utöver referenser till inhemsk forskning) an till engelskspråkig forskning om begravningsplatser. Ett undantag i detta är Schönbeck (2008), som har en mer geografiskt balanserad litteraturlista med bidrag även från exempelvis Frankrike, Tyskland och Italien. Även om rörelsen som ledde till de nya begravningsplatserna runt sekelskiftet 1800 var internationell, var inspirationen för de svenska begravningsplatserna främst tysk och fransk. Därför är det en potentiell svaghet i både min uppsats och i forskningsfältet överlag att den engelska och amerikanska forskningen tillåts dominera. Samtidigt är det, på grund av skillnader i exempelvis religion eller kultur, delvis svårt att överföra den internationella forskningens slutsatser till en svensk kontext, vilket Schönbeck (2008, s. 28) poängterar i förhållande till den franske historikern Philippe Ariès forskning. Trots det finns det intressanta resonemang och överensstämmelser mellan både forskningen och begravningsplatserna – historiskt och idag.

Ett gott exempel på detta är Bel Deerings undersökning (2010, s. 83f) med intresset för ”how cemeteries are described” och utgångspunkten att ”the sense of place has an intimate relationship with the use of a place”. Deerings undersökning skiljer sig från min empiriskt genom att studera brittiska och franska begravningsplatser och

metodologiskt genom att använda intervjuer, och lägger större vikt vid hur brukare beskriver sina besök på och uppfattningar om platsen än vid hur platsen presenteras som helhet. Dessa grundantaganden om att bruken och beskrivningarna av platsen speglar olika förståelser av den är emellertid utgångspunkten även för min studie.

Även Kate Woodthorpe (2011) undersöker engelska begravningsplatser, men trots vissa likheter är målet med artikeln ett annat än Deerings – att undersöka den sociala hållbarheten på begravningsplatsen. Genom att ha kontakt med både anställda och brukare kan Woodthorpe få insikt i vilka krav som finns på både förvaltningen och brukarna, och hur konflikter kan uppstå på plats. Här positioneras förvaltningen som 'säljare' och i första hand gravrättsinnehavarna, men även andra brukare, som 'kunder', för att kunna analysera platsen som varande "*simultaneously a site of emotion, commerce and community*" (ibid. ss. 261, 266ff). Detta sätt att både dela upp och sammanfoga begravningsplatsens olika funktioner och värden och hur dessa kan samspela och fungera för olika parter är något som min studie också syftar till, även om mitt fokus inte i första hand är att undersöka de konflikter som uppstår och hur dessa kan åtgärdas. Hur gravrättsinnehavarna lyfts som en sorts kunder av Woodthorpe är också något som påverkat mina observationer av hur till exempel skyltar på begravningsplatsen vänder sig till olika typer av besökare och eventuella skillnader i tilltal. Gravrättsinnehavarna är i högsta grad i centrum i boken *The Secret Cemetery* (Francis, Kellaheer & Neophytou 2005). Även här (s. 32f) används termerna säljare och kund, men undersökningen kretsar kring gravrättsinnehavarna och deras minnen, sorgprocess och upplevelse av platsen. Detta är något som den övriga forskning jag tagit del av i stort sett undviker – oftast med etiska aspekter som argument. Detta är emellertid något som Francis, Kellaheer och Neophytou (s. 14ff) har tagit hänsyn till och utarbetat metoder för att hantera. Min studie utgår ifrån att samtliga brukare av en begravningsplats bör vara en del av observation och analys för att det faktiskt ska gå att undersöka platsen och dess maktspel fullt ut. Jag delar författarnas åsikt om att det går att göra på ett etiskt sätt, och menar att det är viktigt att inte exkludera sörjande och deras bruk av platsen. Att lyfta hur de påverkar platsen och belysa deras behov är för mig ett sätt att visa respekt, även om det naturligtvis måste göras med empati och eftertanke. (Se avsnitten 3.1.1 *Fyra kategorier av material* samt 3.2 *Observationer* för en utveckling av detta resonemang.)

Thomas Laqueur, professor i historia vid University of California, Berkeley, är också värd att nämna inom den internationella forskningen. Hans bok *The Work of the Dead – a Cultural History of Mortal Remains* (Laqueur 2015) är ett historiskt

verk och ligger närmast Schönbäcks forskning. Laqueur är emellertid mer intresserad av ideologin bakom hur de döda har blivit behandlade och den västerländska begravningsplatsen som fenomen än dess sanitära effekter. I förhållande till min studie är Laqueurs resonemang främst användbara för att kunna urskilja begravningsplatsens särart i förhållande till kyrkogården, samt de klassmässiga frågor som den aktualiserar.

2.4 Behovet av ny forskning med museologiska perspektiv

Inom forskningen ligger fokus generellt sett på ett av tre områden. Det första är uppkomsten av begravningsplatser, med undersökningar om den medicinska argumentationen, kyrkans åsikter, hur man kan läsa av 1800-talets samhälle i strukturen för platsen och i viss mån estetiskt och arkitektoniskt utförande. Det andra är utvecklingen av den modernistiska begravningsplatsen och dess allt högre status som arkitektritad område, en plats som är skapad med känsla och naturromantik, i linje med de tidiga begravningsplatserna snarare än det senare 1800-talets utformning. Det tredje är begravningsplatsen idag, antingen som en sorts park – urban green space – med utrymme för ekologisk mångfald, eller som en plats där olika funktioner krockar. Ett generellt problem inom dagens forskning om begravningsplatser är, som Woodthorpe (2011) uttrycker det, att:

the development of an intellectual understanding of cemeteries has reflected disciplinary partitions that pervade modern academia, perpetuating an image of cemeteries as either/or sites of mourning, memory, history, landscape, design and geography.

(s. 260)

Just som jag vill betona är det därför centralt att den nya forskning inom fältet som föreliggande uppsats sällar sig till – och utvidgar på ett i synnerhet svenskt, men även internationellt plan – behandlar begravningsplatsen ”as a place where history, archaeology, politics, emotion, commerce, spirituality, religion, landscape and design co-exist” (Woodthorpe 2011, s. 260). Därför är föreliggande uppsats en studie som skiljer sig från övrig forskning genom att undersöka den svenska begravningsplatsen som ett levande, demokratiskt kulturarv (materiellt och immateriellt) som i vår tid definieras just av de många olika bruken och tolkningarna. Genom att placera mig mellan de tre områden som jag definierat som de övergripande inom fältet kan jag genom mitt museologiska perspektiv undersöka begravningsplatsen som en sorts levande museum, både kulturhistoriskt, socialt och estetiskt. Genom detta, och mitt historiebruksperspektiv, kan jag undersöka begravningsplatsen som helhet såsom den idag presenteras och definieras i förhållande till sina brukare. Istället för att undersöka de potentiella konflikter som olika användningar kan leda till blir dessa, och de olika sätt som platsen beskrivs

på, underlag för en analys av hur begravningsplatsen definieras idag, vilka tolkningar som får störst legitimitet och därigenom vilka maktstrukturer som gör sig gällande.

3. Material, metod och teori

Begravningsplatsens karaktär och bruk skiftar ständigt, både historiskt och idag. Skiftningarna sker både mellan olika tidpunkter och anläggningar och inom en och samma tidpunkt och anläggning. I dessa skiftningar skapas ett slags språk, och detta språk både speglar och skapar ett maktspel mellan besökare, ansvariga och själva platsen. För att undersöka vilka maktstrukturer som gör sig gällande i definieringen av svenska begravningsplatser, och hur (med argumentationsgrund i det utvalda empiriska materialet), är det övergripande teoretiska och metodologiska ramverk som jag valt för denna studie en diskursanalys. För att kunna undersöka detta krävs emellertid grenar från andra teorier, och en del grundläggande metodologiska strukturer. Detta inkluderar observationer och analys av både plats och besökare, kvalitativ innehållsanalys av de delar av empirin som utgörs av textmaterial samt analys med stöd av Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter. Teorin kompletteras av Michel Foucaults begrepp heterotopi samt minnessociologi med utgångspunkt i Jan och Aleida Assmans resonemang.

Materialinsamlingen sker genom både observationer på plats och genom en genomgång av det material som vänder sig till besökare på begravningsplatsens hemsida eller därtill kopplad guidemöjlighet, samt vad besökare uttryckt om platsen på Tripadvisor. Genom att se hur kyrkogårdsförvaltning och besökare hanterar begravningsplatsen fysiskt, och hur de beskriver den (digitalt), blir det möjligt att analysera vilka värden som blir mest framträdande och vilka bruk som uppmuntras, accepteras eller undanbedes. Dessa resultat kan i sin tur tolkas och diskuteras för att utröna hur dessa begravningsplatser definieras idag.

3.1 Urval av material

Till undersökningen har jag valt tre begravningsplatser att närstudera, även om vissa paralleller och jämförelser i analysen kan referera till andra svenska begravningsplatser. De utvalda begravningsplatserna ligger alla i Malmö, och utgörs av Gamla kyrkogården, S:t Pauli (Norra, Mellersta och Södra) kyrkogårdar samt Östra kyrkogården. Eftersom S:t Pauli kyrkogårdar kan räknas som förlängningar av varandra, har samtliga valts ut som empiriskt material, och kommer att behandlas som delar av samma begravningsplats i undersökningen. Urvalet har baserats på flera olika kriterier, varav det första är att samtliga platser är begravningsplatser i anslutning till en stad, snarare än kyrkogårdar i anslutning

till en kyrka. Ett viktigt urvalskriterium var även att begravningsplatserna skulle vara i aktivt bruk för begravingar, för att se hur denna funktion fungerar i samexistens med övriga bruk och värden för platsen.

Ytterligare ett kriterium för urvalet var då att välja begravningsplatser som skapats i samband med eller efter den stora begravningsreform som genomfördes i svenska städer (och internationellt) under det sena 1700- och tidiga 1800-talet. I samband med dessa reformer anlades begravningsplatser från grunden, på i övrigt orörd mark, och har därmed designats enligt tidens ideal. Att studera begravningsplatser som anlagts med denna medvetenhet ger en större skärpa till undersökningen. De tre begravningsplatserna är därefter utvalda enligt kronologiska kriterier, för att kopplas till de tre i stort sett separata faserna inom reformeringen av begravningsplatser.

Den först anlagda begravningsplatserna har stark anknytning till västvärldens romantiska strömningar inom både kultur och filosofi, men hade även medicinska kopplingar. De äldre kyrkogårdarna var överfulla och ett stort argument för de nya begravningsplatserna var att deras placering i utkanten av staden skulle minska risken för spridning av sjukdomar från de döda (Theorell, Wästberg & Hammarskiöld 2001, s. 14f). Denna första reformvåg representeras av Gamla kyrkogården, invigd 1822 (Rosengren & Striner 2013, s. 45). S:t Pauli kyrkogårdar utgör representanten för nästa fas i utvecklingen av begravningsplatsernas design, som går i industrialiseringens tecken. Det sena 1800-talet och tidiga 1900-talets begravningsplatser anlades då det blev platsbrist även på de begravningsplatser som anlagts under början av 1800-talet. Utmärkande för begravningsplatserna från mitten av 1800-talet och framåt är att allt fler människor i olika samhällsklasser hade råd med en gravvård. Från andra halvan av 1800-talet blev tillverkningen i allt högre grad industriell, och variationen i form, färg och ytbehandling ökade (Andréasson 2013, s. 21ff). Med norra invigd 1870, mellersta invigd 1890 och södra invigd 1904 (Rosengren & Striner 2013, ss. 78, 101, 137) är S:t Pauli kyrkogårdar ett exempel på den typ av begravningsplats som bara en kort tid senare, av modernismens arkitekter och kulturhistoriker, skulle betraktas som ”tröstlösa, fula och oorganiserade, platser som undantagslöst kunde utformas på ett vackrare och bättre sätt” (Stubelius 1914 se Nolin 2006, s. 80f). Som representant för de modernistiska strömningarna i förhållande till begravningsplatsernas utformning och bruk har jag valt Östra kyrkogården, invigd 1921 (Rosengren & Striner 2013, s. 199). Även de modernistiska begravningsplatserna anlades av hygieniska skäl samt på grund av platsbrist på tidigare begravningsplatser (Nolin 2006, s. 80f), men

den estetiska tonvikten lades vid att skapa en enhetlig, ”noggrant planerad lugn och harmonisk plats” (Andréasson 2013, s. 26).

Jag har valt att inte studera fler begravningsplatser än dessa tre, eftersom de tillsammans speglar framväxten av moderna, medvetet utformade begravningsplatser. Samtidigt går det också att här studera de skiftningar i gravskick, användning och design som skett fram till idag, eftersom samtliga valda begravningsplatser fortfarande är i bruk. Med ett större tidsmässigt perspektiv i den utvalda empirin kan också både platsernas kulturhistoriska värden och det historiebruk som sker idag exemplifieras på ett tydligare sätt. Efter att ha övervägt att studera begravningsplatser i olika svenska städer blev mitt val till sist att undersöka dem koncentrerade till en enda stad. Detta beslut har jag fattat både för att kunna följa utvecklingen mellan de olika begravningsplatserna vad gäller tillkomst och för att, i överensstämmelse med Folkhälsomyndighetens råd angående Covid-19-pandemin, i så hög utsträckning som möjligt begränsa mitt resande. För att kunna genomföra min undersökning på ett så uttömmande och givande sätt som möjligt var det centralt att jag kunde besöka de utvalda begravningsplatserna vid flera olika tillfällen under den vår då uppsatsen skrevs. Med detta i åtanke har jag valt att undersöka tre aktiva begravningsplatser representativa för de historiska anläggningskeenden jag beskrivit ovan, samtliga belägna i Sveriges tredje största stad. En fördel med att samtliga undersökta begravningsplatser befinner sig inom samma stad är att Malmö kyrkogårdsförvaltning är huvudman för alla tre. Detta innebär att eventuella skillnader i hantering från kyrkogårdsförvaltningens sida är direkt knutna till den begravningsplatsen, och inte till att skötseln varierar olika huvudmän emellan. Kompletterande men översiktliga studier har emellertid gjorts av Skogskyrkogården (27/2), Norra begravningsplatsen (28/2) och den blivande Järva begravningsplats (27/2) i Stockholm. Dessa tillhör inte undersökningens empiriska material, men utgör referensramar och används bitvis som material för jämförande utblickar.

3.1.1 Fyra kategorier av material

Det empiriska material som utgör grunden för studien kan delas upp i fyra olika kategorier. I detta avsnitt ligger fokus på att beskriva det faktiska material som ligger till grund för uppsatsens analysdelar. En mer djupgående beskrivning av och reflektion över min metod, både för materialinsamling och analys, återfinns i avsnitten 3.2 *Observationer*, 3.3 *Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter* samt 3.4 *Diskursanalys*.

Den första kategorin utgörs av mina observationer av begravningsplatsens utformning och utseende, med hjälp även av översiktskartor (se appendix). I denna kategori är det själva platsen, fränsett faktiska besökare, som utgör studieobjektet. Begravningsplatsens övergripande struktur och design med avseende på vägar, gravkvarter samt ut- och ingångar är en viktig del, så även utseendet på och de konsthistoriska eller estetiska aspekterna för de olika gravvårdarna, växtlighet och andra smyckningar. De olika byggnader och konstverk som finns på begravningsplatserna är också viktiga för begravningsplatsernas utseende och stämning, men innehar en perifer roll i studien. Detta är till följd av de omfångsbegränsningar som gäller för uppsatsen. En annan del av detta observationsmaterial utgörs av mer kultur- och personhistoriskt relaterade aspekter, såsom berömda personers gravar och deras behandling, eller hur samhällets förändringar i stort och med anknytning till döden kan avläsas på platsen. I alla dessa delar är skyltningen på begravningsplatsen av stor vikt.

Den andra kategorin utgörs också av mina observationer, men med fokus inte så mycket på platsen som på dess besökare. I denna del av materialinsamlingen är det de olika användningarna av platsen som jag har registrerat som är i fokus. En beskrivning av min metod för observation återfinns nedan i avsnittet 3.2 *Observationer*. Värt att notera är att jag inte gjort en kvantitativ värdering eller analys av de olika bruk jag observerat, utan har valt att räkna varje enskild sorts bruk av begravningsplatsen som kvalitativt likvärdigt de andra. Mitt resonemang bakom detta val är att varje sorts bruk av platsen, oavsett hur ofta eller av hur många personer det sker, är något som påverkar platsen. Det skulle vara möjligt att göra en sådan här studie med ett kvantitativt inslag, och mäta antalet personer som besöker kyrkogården av olika anledningar med en enkätundersökning på plats eller digitalt. Jag har däremot valt bort den typen av metod för min undersökning, eftersom den inte egentligen påverkas av hur många 'representanter' de olika bruken av begravningsplatsen har, utan bara av att de finns och samexisterar. Denna undersökning har fokus på hur begravningsplatsen förstås som besöksplats, snarare än på besökarna själva. För mig är kvantiteten av besökare därför bara relevant för att jag ska få ett bredare material från vilket jag kan göra min analys. Mina etiska ställningstaganden under observationerna beskrivs nedan, i 3.2 *Observationer*. Här vill jag emellertid kort diskutera mitt bruk av det material som observationerna av begravningsplatsernas besökare utgör och de etiska ställningstaganden som detta medför. Att meddela alla besökare på de tre begravningsplatserna att det genomfördes observationer av alla olika handlingar som utfördes på platsen skulle vara helt orimligt. Detta medför emellertid att de som observerats inte kunnat ge

sitt samtycke, vilket är problematiskt, både utifrån min egen ståndpunkt och utifrån Vetenskapsrådets (2017) bok *God forskningssed*. Detta dilemma påminner emellertid om andra, tidigare situationer inom liknande forskning, exempelvis såsom Philip Lalander (2011, s. 99) beskriver då han observerade interaktionen på ett kasino. Här betonar han vissa förmildrande omständigheter med sina dolda observationer, där han inte meddelade de studerade personerna, som är applicerbara även i föreliggande studie. Utifrån dessa argumenterar jag för användningen av det material som mina observationer producerat. Lalanders (2011, s. 99) argument inkluderar att den observerade miljön är relativt offentlig och att det därför inte är personers privatliv som studeras, att inga varaktiga relationer etablerats med en falsk identitet samt att det som dokumenteras inte går att koppla till någon individ. De personer som är en del av min undersökning är människor som jag inte skulle kunna identifiera – jag vet ingenting om dem. För att garantera deras anonymitet har jag ändå valt att utesluta alla beskrivningar såsom könstillhörighet, ålder eller liknande. Enbart ett sällskaps inbördes relation beskrivs, för att kontexten ska bli tydlig. Ingen har heller observerats på ett sätt som egentligen inkräktar på deras privata sfär. Jag har observerat med avstånd och de få ordbyten som jag nedtecknat har fungerat som något 'offentligt' – inte direkt knutet till individen. Ingen handling värderas heller i uppsatsen, utan är enbart del i utforskandet av platsen. Med dessa resonemang i åtanke menar jag att materialet i denna kategori är användbart utifrån ett etiskt perspektiv.

Den tredje kategorin av empiri är de mer eller mindre officiella Internetsidor som beskriver eller ger information till potentiella besökare. Till dessa räknas både de officiella hemsidor för begravningsplatserna som drivs av Malmö kyrkogårdsförvaltning (inom Svenska kyrkan) och den information som återfinns på ID-Stories för Gamla och Östra kyrkogården, samt SKKF:s (Svenska kyrkogårds- och krematorieförbundet) satsning Kulturgravar.se. Dessa är samtliga i första hand textbaserade internetsidor som inte länkas till i anslutning till själva platsen, utan som får uppsökas på egen hand av den som är intresserad. Till denna typ av Internetsidor fogas även sådana som besökaren hänvisas till via skyltar på begravningsplatsen, såsom de ID-Stories som behandlar berömda personer begravda på Gamla kyrkogården och Östra kyrkogårdens ljudguide.

För att komplettera den tredje kategorin är det viktigt att ännu en gång väga in de faktiska besökarnas sätt att presentera begravningsplatserna för andra besökare. Därför utgörs den sista kategorin av analysmaterial av de omdömen som lämnats på Tripadvisor under de senaste fem åren (2016-2020). Här blir en svårighet att

använda de recensioner som lämnats på språk som jag inte förstår. Tripadvisor erbjuder en översättningstjänst via Google Translate. Eftersom jag har valt att analysera dessa omdömen såsom en potentiell besökare skulle se dem, har jag valt att acceptera de resultat som Google Translate ger. En annan aspekt att ta i beaktande är frågan om vilka människor som lämnar recensioner på en Internetsida såsom Tripadvisor. Vissa kategorier av besökare kanske är mer benägna att lämna en recension i en tjänst som i första hand vänder sig till dem som är ute på en resa eller semester. Poängen med att analysera kommentarerna på Tripadvisor är emellertid inte att få en så heltäckande bild som möjligt av vad besökare tycker om begravningsplatserna. Istället är meningen att undersöka vilka värden som lyfts fram av besökare, riktat till andra potentiella besökare – det vill säga hur besökare på platsen definierar den för sig själva och andra. Genom kommentarerna lyfts begravningsplatsens karaktär av besöksplats fram. Av de tre valda begravningsplatserna är det emellertid enbart Gamla kyrkogården som har blivit recenserad på Tripadvisor, med 60 omdömen inom den valda tidsperioden. Jag har gått igenom samtliga av dessa omdömen och valt ut representanter för de olika aspekter som beskrivs och värderas att använda i analysen. De recensioner som aktivt används i uppsatsens analysdel är exempel som belyser de olika definitionerna på ett tydligt sätt. Jag har bedömt att materialet är relevant att använda, eftersom även bristen på omdömen från de andra två begravningsplatserna är något som kan analyseras inom diskursen. I uppsatsen refererar jag direkt till omdömena med de användarnamn som recensenterna valt, utan att anonymisera. Det går att argumentera för vikten av att anonymisera kommentarer som görs online, exempelvis på sociala medier, eftersom informationen trots dess öppna karaktär kan uppfattas som privat av vissa användare. Emellertid är det också en viktig faktor att ge den som skrivit och publicerat en text erkännande (Berg 2011, s. 154ff). Detta är ett etiskt dilemma som är viktigt att ta ställning till. Jag har valt att låta erkännandet av recensenten som textproducent gå före konfidentialiteten i detta fall – eftersom ett omdöme publicerat på världens största reseplattform, där syftet är att användare ska läsa omdömena (Tripadvisor u.å.), är gjort för att ge råd till alla som läser det. Eftersom syftet med uppsatsen inte heller är att på något sätt värdera eller ifrågasätta det som uttryckts i omdömena på Tripadvisor, menar jag att det är viktigare att beakta upphovsrätten å recensentens vägnar, än att anonymisera.

Genom att insamla material i dessa fyra kategorier kan jag göra en övergripande analys som täcker in både officiella och inofficiella sätt att beskriva, presentera och bruka de tre begravningsplatserna. De fyra kategorierna ger en tydlig struktur och

enhet till materialet, som kan ge en större reliabilitet till både resultat, analys och tolkning. Det ger även utrymme för att analysera maktspelet och -balansen mellan besökare och mer officiella kanaler, både på plats och i den anslutande virtuella världen.

3.1.1.1 Att välja bort intervjuer

Jag vill nu klargöra varför inga intervjuer eller enkäter har legat till grund för undersökningen. Förutsättningen för att detta ska fungera är att det är möjligt att utläsa hur en plats definieras av dess innehavare och besökare utifrån hur de brukar platsen. Syftet med uppsatsen är att undersöka platsen i sig, så som den presenteras och brukas, snarare än med fokus på intentionen hos vare sig besökare eller innehavare. Att genomföra intervjuer hade därmed kunnat ge resultat som inte hjälper uppsatsens syfte. Genom att inte genomföra intervjuer, utan låta besökares rörelsemönster, aktiviteter och interaktioner på plats, i kombination med hur de beskriver platsen digitalt, tala för de olika definitioner som görs av platsen, blir studiens behandling av olika typer av brukare mer jämställd. Många av de studier av begravningsplatser som genomförts med intervjuer, eller en kombination av intervjuer och observation, har i hög grad utelämnat sörjande – oavsett om de tillhör ett begravningsfölje eller är gravrättsinnehavare – för att visa respekt och inte störa. Detta medför, som Grete Swensen (2018, s. 60) påpekar i den metodologiska diskussionen för hennes egen studie, att ”an important user group of the cemetery is badly represented”, i hennes fall i intervjumaterialet. Jag menar emellertid att denna tendens att delvis utelämnas dessa brukare av platsen i både observationer och intervjuer (Swensen 2018, s. 60; Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 80) innebär att ”the role of the cemetery as a site of memory is likely to [be] under-communicated” (Swensen 2018, s. 60) på ett mer generellt plan än bara Swensens studie. Detta medför en paradox inom forskningen, där forskares respekt för de sörjande medför att deras bruk av platsen inte i hög grad blir representerat – vilket kan ge en motsatt effekt. Om det skapas en obalans i vilka bruk av platsen som representeras inom forskningen kan detta potentiellt skapa en obalans i hur platsen definieras och behandlas i teorin kontra hur detta ser ut i verkligheten. Därför har jag valt att genomföra observationer av alla olika aktiviteter på plats. För en diskussion av mina etiska övervägningar i anslutning till min faktiska observationsmetod, se avsnittet *3.2 Observationer* nedan.

3.2 Observationer

De observationer jag genomfört inom studiens ramar har syftat till att både undersöka själva platserna, och den interaktion som besökare har med dem. I likhet

med flera andra observationer av begravningsplatser (Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 80; Grabalov 2018, s. 76) har jag valt att göra observationer på dagar med förhållandevis fint väder eftersom det lockar fler människor att vara utomhus. Som Grabalov (2018, s. 78) nämner i förhållande till sina egna observationer, gjorda i februari månad, är antalet människor och olika aktiviteter begränsade under den kallare delen av året. Jag har därför valt att göra observationer spridda över en längre tidsperiod för att fånga även de aktiviteter som ökar med varmare väder, istället för att göra flera observationer under en kort tid i början av studien. Detta har också gjorts för att kunna följa eventuella förändringar i skyltning och smyckning av platsen. Varje begravningsplats har observerats tre gånger, med en cirkatid mellan en och två timmar per observation. Jag har också i första hand hållit mig till för- och eftermiddag för observationerna, då det är som varmast och fler människor cirkulerar. I görligaste mån har jag försökt variera observationstiderna vid de olika tillfällena för att varje begravningsplats ska ha blivit observerad både för- och eftermiddag. Gamla kyrkogården observerades 14:e februari cirka 16-17, 2:a mars cirka 10-11 samt 10:e april cirka 11-13. S:t Pauli kyrkogård observerades 14:e februari cirka 11-13, 14:e mars cirka 14-15 samt 10 april cirka 14-16. Östra kyrkogården observerades 13:e februari cirka 12-14, 14:e mars cirka 12-13 samt 10:e april cirka 16:30-18.

Vid samtliga observationer har jag noterat både besökaraktiviteter och begravningsplatsernas utseende, eftersom dessa förändras både med värmen och i förhållande till varandra. Till skillnad från de studier som nämnts ovan (Evensen, Nordh & Skaar 2017; Grabalov 2018) har jag valt att göra vad jag kallar cirkulerande observationer. Detta innebär att jag har rört mig inom begravningsplatsen under observationen istället för att välja en eller ett par platser att genomföra observationen stillastående ifrån. Detta val har jag gjort utifrån flera olika aspekter. Dels skiljer sig våra studier åt, eftersom jag valt att göra observationer av vilka olika besökaraktiviteter som förekommer, snarare än frekvensen av dessa. Det medför att jag inte har haft samma behov av observationer från ett och samma ställe, varifrån mängden besökare som utför de olika aktiviteterna kan registreras. Istället har jag rört mig igenom begravningsplatsernas olika delar tillsammans med de olika besökarna och därigenom kommit närmare dem. Som Swensen (2018, s. 60) påpekar kan observationer "leave room for subjective reflections of what is actually taking place which can represent a risk of basing findings on insufficient data". Genom att göra observationerna på denna närmare nivå har jag emellertid kunnat se och höra interaktioner inom grupper som kommit till platsen tillsammans, och själv blivit delaktig i en del interaktioner med

människor som är mig främmande. Detta har berikat mina observationer eftersom jag, utan att ha intervjuat någon besökare, har kunnat få inblick i deras uppfattning av platsen. På så vis minimeras också risken för att mina reflektioner under observationen får ett övertag. Genom att i högre grad uppträda som en 'vanlig' brukare av platsen istället för en observatör av besökare har jag inte bara interagerat med andra brukare, utan kunnat observera även mina egna uppfattningar av platsen i förhållande till minneskultur, exempelvis. Även dessa observationer analyseras i uppsatsen, i koppling till litteraturstudier och yttre observationer. Jag har även gjort en etisk värdering av min observationsmetod, där jag valt att genomföra cirkulerande observationer för att ingen besökare skulle känna sig störd eller granskad på platsen. Eftersom det är viktigt för studien att samtliga olika aktiviteter på platsen och utformningen av varje del ska kunna observeras, men det samtidigt är centralt att visa respekt i synnerhet för dem som besöker en gravplats för att sörja eller minnas, ansåg jag det viktigt att kunna genomföra mina observationer så diskret som möjligt. Detta innebar exempelvis att jag inte ville utse någon position på platsen som 'min', och därmed dra uppmärksamhet till mig eller vara alltför nära någon som ville besöka en gravplats. Genom att jag större delen av tiden var i rörelse blev det istället möjligt att både lämna utrymme åt denna typ av besökare och kunna genomföra observationen utan att stå stilla och titta på medan de genomförde sitt besök. Valet av cirkulerande observationer har också gjorts för att i högre grad kunna följa vissa besökares interaktion med platsen, för att se om de brukar den på olika sätt inom samma besök.

Observationerna har i första hand utförts genom att jag memorerat de aktiviteter jag sett och reflektioner jag gjort på plats, för att anteckna strax därefter. Detta har vid samtliga tillfällen kompletterats av fotografier som jag tagit på plats. Jag valde att memorera och anteckna efter att jag observerat i första hand för att visa respekt för besökare till aktiva gravplatser och minneslundar. Under mina observationer har jag rört mig i samtliga delar av begravningsplatserna, inklusive nyare gravkvarter, minneslundar och dylikt. För att visa min respekt för både döda och besökare och inte störa någon har jag under mina observationer, i synnerhet i dessa delar men också på begravningsplatsen i allmänhet, rört mig långsamt och försiktigt. Detta är också i enlighet med Malmö kyrkogårdsförvaltnings ordningsregler (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-g), där den åttonde regeln innebär att besökare är skyldiga att "visa respekt för kyrkogården som ett vilorum för de avlidna". Ett exempel på hur jag förhållit mig till detta är min observation av minneslundan på Gamla kyrkogården, där jag främst satt stilla på en bänk under min observation och sedan sakta rörde mig fram för att se fontänen och den smyckning (främst

snittblommor) som fanns där. När jag kommit hem antecknade jag de observationer jag gjort på de olika begravningsplatserna. Ett undantag är de observationer jag genomförde den 10:e april, då jag även observerade och identifierade de olika växter som fanns på begravningsplatserna. I samband med dessa observationer antecknade jag kontinuerligt mina observationer av både platsen och besökarna direkt på plats – utom i minneslund och i direkt anknytning till besökare vid nyare gravplatser.

3.3 Riksantikvarieämbetets värderingsaspekter

I Riksantikvarieämbetets *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval* (2015, s. 52) betonas att det är en demokratisk rättighet ”att ta del av kulturarvet men också att få påverka och bli representerad i processen kring kulturhistorisk värdering”. Samtidigt är Riksantikvarieämbetet en expertmyndighet som utövar stor makt över kategoriseringen av kulturarv. Denna maktutövning blir synlig i plattformen, som är avsedd att ge stöd och struktur för arbetet med kulturhistorisk värdering och urval. Frågan om hur expertkunskap och medborgaransvar kan samverka har undersökts inte bara av myndigheten själv, utan också i exempelvis antologin *I valet och kvalet*. Här konstateras att alltför olika aktörer tar del i värderingen av kulturarv i dag, vilket medför att den antikvariska verksamheten i högre grad behöver kunna ”väga samman olika samhällsintressen” och ”samverka och förstå andras utgångspunkter för hur kulturarvet bör hanteras” (Hedman 2012, s. 156).

Med utgångspunkt i dessa resonemang har jag valt att låta de fem aspekter som Riksantikvarieämbetet presenterar i sin plattform fungera som en del av uppsatsens analysmetod. På så sätt kan föreliggande studie, med hjälp av de värderingsaspekter som Riksantikvarieämbetet har förmedlat, undersöka hur både kyrkogårdsförvaltningen och de olika besökarna värderar begravningsplatserna. Detta trots att de egentligen är ämnade som stöd för experternas utveckling av värdering av kulturarv samt för att skapa förutsättningar för en mer rättssäker tillämpning av lagarna inom området (Riksantikvarieämbetet 2019). Med hjälp av de fem aspekterna – kulturhistoriska, estetiska, sociala, ekologiska och ekonomiska – går det att få en mer övergripande insikt i hur de olika sätten att bruka och presentera begravningsplatsen samspelar och vilka övergripande värden och definitioner de tillskriver platsen. Det innebär också att analysera exempelvis om ett visst bruk av platsen antyder en värdering som rymmer flera skilda aspekter. På så sätt blir också föreliggande undersökning mer transparent – i enlighet med plattformens syfte (Riksantikvarieämbetet 2015, ss. 15-20). Genom att använda Riksantikvarieämbetets struktur för värdering och urval blir det också möjligt att

dra tydligare paralleller mellan hur begravningsplatsen definieras av ansvariga och besökare och hur detta kan ha inflytande på hur den förstås och definieras som kulturarv. Som det står i plattformen:

Arbetet handlar alltid om att *välja och välja bort* utifrån de förutsättningar som finns. [...] Utmaningen ligger i att få en så bred belysning av en företeelse som möjligt, med flera perspektiv på hur den använts, fungerat och vilka betydelser den haft under olika tider samt för olika individer och kollektiv.

(Riksantikvarieämbetet 2015, s. 35)

För att definiera detta blir alltså de fem aspekterna, men i första hand de tre första – den kulturhistoriska, den estetiska och den sociala – centrala. Dessa tre aspekter går under samlingsnamnet kulturvärden (Riksantikvarieämbetet 2015, s. 13). Även den ekologiska aspekten är relevant för studien. Den ekonomiska använder jag emellertid inte direkt i min analys. Nedan följer en kort redogörelse för hur de olika aspekterna definieras i föreliggande studie, anpassade utifrån Riksantikvarieämbetets dokument.

De kulturhistoriska aspekterna har som utgångspunkt hur platsens egenskaper kan förstås som ”återspeglade uttryck för olika utvecklings- och händelseförlopp, tidsperioder, platser, verksamheter och synsätt” (ibid. s. 14). Detta innebär på begravningsplatsen att exempelvis de olika gravskick som brukats för olika samhällsklasser, och hur detta påverkar platsens utseende idag, blir en viktig aspekt. I denna undersökning är det viktigt att analysera om och hur kulturhistoriska aspekter såsom klassfrågor, berömda personers gravar eller traditionella sorgväxter blir framhävda som värdefulla eller ej av såväl platsens utformning som kyrkogårdsförvaltningens presentation och besökarnas användning.

Vad gäller de estetiska aspekterna så kopplar dessa till de kulturhistoriska genom att ha till exempel en konsthistorisk anknytning. Den avgörande skillnaden mellan dessa aspekter är emellertid att de estetiska, till vilka kan räknas exempelvis arkitektonisk utformning, inte i första hand berör ”hur de återspeglar kulturhistoriska sammanhang” (ibid. s. 14). Istället värderas egenskaperna utifrån form och funktion. Det innebär att gravmonumenten med avseende på form, material, storlek och hur de relaterar till varandra, eller hur häckar och träd används för att skapa olika rum, är exempel på estetiska aspekter som kan belysas eller hamna i skymundan på begravningsplatserna.

De sociala aspekterna är en något friare kategori, som ”rör människors relationer till företeelser och deras egenskaper, men utifrån människornas egna betraktelsesätt” (ibid. s. 14). Till denna aspekt vill jag räkna ett brett spektrum av

sociala värden, såsom de minnen av närstående som begravningsplatsen kan vara bärare av, men också hur utformningen av platsen kan fungera till en löprunda eller en picknickplats. Det finns likheter med i första hand kulturhistoriska och ekologiska aspekter i denna definition, men skillnaden är att det är individens upplevelse som är i fokus snarare än mer allmänna värden. Genom denna definition går det att bättre särskilja de sociala aspekterna från definitionen av övriga värden, som ju i föreliggande studie också till stor del analyseras utifrån individens bruk av begravningsplatsen.

De ekologiska aspekterna kretsar kring platsens egenskaper ”utifrån deras biologiska innehåll och ekologiska funktionalitet” (ibid. s. 14). Här är det hur begravningsplatsens naturelement brukas och presenteras som lyfts fram, men inte utifrån sociala aspekter såsom en grönytas picknickpotential, estetiska aspekter såsom färgkompositionen i en plantering eller kulturhistoriska aspekter såsom betydelsen bakom traditionen att plantera träd med hängande grenar. Istället är det sådant som uppmärksammandet av platsens biologiska mångfald genom fågelskådning, eller en uppmaning vid sopstationen att skydda miljön genom att sortera sitt avfall som blir relevant för de ekologiska aspekterna.

För begravningsplatsen som sådan är naturligtvis de ekonomiska aspekterna, som beaktar ”företeelser och deras egenskaper med avseende på deras betydelse för t.ex. företags-, fastighets-, samhälls- eller miljöekonomi”, av vikt (ibid. s. 14). Inom denna undersökning kommer jag emellertid i stort sett inte att referera till dem, eftersom de i förhållande till besökare och hur platsen presenteras för dem är mer av en bakomliggande faktor. Jag vill emellertid dra uppmärksamhet till att begravningsplatsen som ’urban green space’ är en värdering av platsen som i högsta grad knyter an till ekonomiska aspekter inom förtätningen av staden, till exempel markpriser och behovet av grönytor i anslutning till nya bostadsområden.

Utifrån denna genomgång är det centralt att påpeka att föreliggande studie inte syftar till att göra en värdering utifrån de redogjorda aspekterna. Jag har anpassat det stöd som Riksantikvarieämbetet utformat för värdering och urval av kulturarv för att istället kunna identifiera vilka av begravningsplatsernas egenskaper som i förhållande till besökare blir framhävda som värdefulla och utifrån vilka aspekter – samt vilka egenskaper som inte blir det. Utifrån denna analys går det sedan att ta ett vidare steg och med hjälp av diskursanalys undersöka vad dessa prioriteringar gör med platserna, och hur maktspelet i värderingsprocesserna ser ut.

3.4 Diskursanalys

Den övergripande teoretiska och metodologiska inriktningen för uppsatsen är diskursanalytisk. Jag vill särskilt betona att diskursanalysen är både teori och metod. Som Winther Jørgensen och Phillips (2000, s. 10) skriver är det ”viktigt att man inte använder diskursanalysen som en analysmetod lösryckt från den teoretiska och metodologiska grunden”: den kan ”*inte* sättas in i vilken teoretisk ram som helst”. För att kunna definiera förståelsen av den svenska begravningsplatsen som besöksplats är det passande att använda en teori som i första hand betonar att språket, och därmed olika tolkningar av ett objekt, utgör grunden för vår kunskap om verkligheten. Min undersökning gör avstamp i både Michel Foucaults och Ernesto Laclau och Chantal Mouffes diskursanalytiska inriktningar. Vad gäller Foucaults teorier utgår jag både från hans egna texter – *Diskursernas kamp* och *Sexualitetens historia Band 1* – samt den presentation och analys som Winther Jørgensen och Phillips samt Axelsson och Qvarsebo gör. När det gäller Laclau och Mouffe utgår jag återigen från Winther Jørgensen och Phillips, samt från Bergström och Ekström, men inte från originalverk. Winther Jørgensen och Phillips (2000, s. 57) konstaterar att Laclau och Mouffe ”inte själva gör några detaljerade analyser av empiriskt material” och att man som forskare får ha lite fantasi i sin tillämpning. Med tanke på detta kommer jag bara att använda de begrepp som är relevanta för min studie.

Enligt Laclau och Mouffes diskursteori anses diskursen omfatta mer än enbart språkliga fenomen (Bergström & Ekström 2018, ss. 254-266). Här ryms ”alla sociala fenomen”, inklusive ”icke-språkliga aspekter av den sociala praktiken” (ibid. s. 254f). Foucault betonar också att diskursen utgörs av mer än ’bara’ faktisk text, men är också noga med att poängtera att även det som *inte* sägs eller framträder är en del av diskursen. Han menar att:

Diskursen finns lika mycket i det som man inte säger, eller i det som markeras av åtbörder, attityder, sättet att vara, beteendemönster och rumsliga dispositioner. Diskursen är helheten av de avgränsade och avgränsande beteckningarna som passerar genom de sociala relationerna.

(Foucault 2008, s. 181)

Detta möjliggör en bred diskursanalys, där teorin kan appliceras på både det som skrivs och sägs om begravningsplatsen, samtidigt som observationer av själva begravningsplatsen och dess besökare blir möjliga att behandla som en ’text’ inom diskursen. Det centrala är att ge utrymme även åt det bortvalda, osynliggjorda och att undersöka vilken plats det innehar i förhållande till diskursen också.

En diskurs ”etablerar alltså gränserna för vad som kan tänkas, sägas och göras för att det ska vara begripligt eller trovärdigt” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 135). Det innebär att den strävar efter entydighet i definition och förståelse av det specifika fenomen som den omfattar. Diskursen byggs upp av tecken som får betydelse i förhållande till varandra (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 33f). Ett tydligt exempel med anknytning till föreliggande studie skulle kunna vara ett tecken såsom ’gravsten’ som kan knytas till andra tecken för att skapa betydelse, till exempel ’avlidna människa’, ’äganderätt’ eller ’berömd person’. På så sätt byggs det upp ett nät av betydelser, där alla tecken skiljer sig åt, men samverkar för att ge varandra distinkta definitioner. Kombinationen av alla dessa teckens betydelser utgör diskursen, och dessa utgör en dialektisk styrning av fenomenets accepterade definitionsramar. Grundtanken inom diskursanalysen är emellertid att fixeringen av betydelser inom den valda diskursen är tillfällig. Entydigheten inom en diskurs ”kan aldrig fixeras så fullständigt att den inte kan undergrävas och förändras av det diskursiva fältets mångtydighet” (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 35f). Det diskursiva fältet kan förstås som samtliga de möjliga betydelsebildningar som formeringen av diskursen utesluter (ibid. s. 34). Diskursen konstitueras på så sätt både genom de betydelser som är accepterade inom den *och* av alla de möjliga betydelser som för tillfället ligger utanför strukturen. Detta innebär att såväl språk som ”samhälle och identitet [är] flytande och föränderliga storheter”, eftersom det pågår en ständig kamp om ”vilken betydelse de enskilda tecknen ska tillskrivas” (Winther Jørgensen & Phillips 2000, ss. 34-36, 40).

Genom att använda diskursanalys såsom jag beskrivit ovan blir det möjligt att undersöka de varierande värderingarna och därmed förståelserna av den svenska begravningsplatsen och hur dessa är uttryck för den rådande diskursen. Det skulle vara möjligt att genomföra analysen genom att kalla begravningsplatsen för en terräng där flera olika diskurser kämpar för dominans – en diskursordning (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 134ff). Jag har emellertid valt att avgränsa så att diskursen som undersöks är ’den svenska begravningsplatsens diskurs’. Den kamp om betydelser som sker ska då i första hand förstås som ett skeende inom denna diskurs, i förhållande till dess diskursiva fält. I anslutning till detta blir det även relevant att undersöka hur gränsdragningarna gentemot närliggande diskurser, exempelvis parkens diskurs, ter sig, och hur stabila eller porösa gränserna är. Diskurserna är inte något statiskt, utan förändras konstant, även om det ofta är en långsam förändring (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 136). Som Winther Jørgensen och Phillips (2000) skriver:

Vi försöker hela tiden låsa fast tecknens betydelse genom att placera dem i bestämda förhållanden till andra tecken [...]. Projektet är till slut omöjligt eftersom varje konkret fixering av tecknens betydelse är *kontingent*; den är möjlig men inte nödvändig, och det är just dessa ständiga försök som aldrig helt lyckas som ger en ingång till analysen.

(s. 32)

Genom att undersöka hur den diskursiva kampen ter sig inom den svenska begravningsplatsens diskurs och vilka betydelseglidningar som går att identifiera (i förhållande till min valda empiri) går det att skapa en uppfattning om hur platsen idag definieras, och hur detta förändras.

Inom diskursanalysen är maktaspekter centrala, vilket är användbart i min undersökning som grund för att diskutera hur de olika tolkningarna av platsen samverkar – och för att undersöka vilken betydelse detta kan få för begravningsplatsen i framtiden. Foucault (2008, s. 182) menar att för ”maktförhållandena är diskursen inte bara en yta att fästa tecken på, den är en operator”. Makt i denna bemärkelse ska inte tolkas som juridisk makt eller en central statsmakt, utan som något som genomsyrar hela tillvaron (Foucault 2008, s. 206f) och som finns ”bara i sin utövning” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 129). Makt tolkas här inte heller som en negativ struktur, utan som något i konstant rörelse och som kan verka såväl begränsande som frigörande (Foucault 2002, s. 103f; Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 15ff). Makt ”utövas från oräkneliga håll och i ett växelspel av ojämlika och rörliga relationer” (Foucault 2002, s. 104). En central utgångspunkt är också att den makt som olika aktörer kan utöva inte stammar från deras intentioner; den är inte bunden vid individens val. Istället fyller aktörerna funktioner som maktförhållandena har möjliggjort (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 128ff; Foucault 2002, s. 105). Makt är då en ”relation mellan människor, diskurser och institutionella arrangemang” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 128).

Alvesson och Sköldberg (2008, s. 464f) menar att inom diskursanalys ”intresserar man sig för *hur* utsagor blir sanna” [min kursivering]. Här går det att se hur makt och diskurs flätas samman. Diskursen konstituerar den i stunden giltiga förståelsen av begravningsplatsen – och makten konstituerar diskursen. Med hjälp av diskursanalysen och dess kopplingar till frågor om makt blir det möjligt att inte bara kartlägga de skiftande tolkningarna av den svenska begravningsplatsen idag, utan även att undersöka hur dessa tolkningar får validitet och samspelar.

3.5 Begreppet heterotopi

I Michel Foucaults korta text ”Des espaces autres” (1986) diskuterar han särskilda rum i samhället, som han kallar för heterotopier. Dessa är rum som till skillnad från

utopier existerar på riktigt, men som knyter an till andra rum i samhället för att suspendera, neutralisera eller invertera dem (Foucault 1986, s. 24; Johnson 2013, s. 794). För att förklara sitt begrepp och vad som kännetecknar konceptet använder Foucault till stor del just begravningsplatser som exempel, vilket medfört en hög frekvens av begreppet inom forskning om begravningsplatser, (exempelvis Schönback 2008, s. 274ff; Sommer 2003, s. 17; Young & Light 2016, s. 64ff). En tendens hos dessa forskare är att antingen försöka 'bevisa' att begravningsplatsen är eller inte är en heterotopi genom att jämföra dess egenskaper med Foucaults kriterier, eller att bara konstatera att begravningsplatsen är en heterotopi. Denna användning av Foucaults begrepp, som i sig är presenterat på ett tämligen "sketchy, open-ended and ambiguous" sätt (Johnson 2013, s. 790), kan bli ett sätt att försöka ge begravningsplatsen status som ett särskilt rum, ett rum 'vid sidan av'. Young och Light (2016, s. 66) presenterar snarare hur begravningsplatsen är ett rum vars karaktär av "alternativeness" varierar med samhället utanför, och därmed inte är någon essentiell kvalitet hos platsen i sig.

Dessa olika undersökningar svarar med sin användning av begreppet heterotopi på frågor som jag inte ställt inom föreliggande undersökning. Jag vill därför använda begreppet på ett sätt som varken förutsätter att eller försöker bevisa i hur hög grad begravningsplatsen är en heterotopi. Jag menar att konceptet heterotopi "introduces a starting point for imagining, inventing and diversifying space" (Johnson 2013, s. 800). Det innebär att jag kommer att använda begreppet heterotopi som en del av min teori, en tankefigur med vissa kännetecken som kan nyttjas för att belysa och analysera platsens egenskaper och värden samt dess förhållande till sina brukare. I kombination med diskursanalysen går det då att få inblick även i själva platsens roll i maktspelet med besökare och ansvariga. Till exempel är begreppet heterokroni en del av Foucaults (1986, s. 26) resonemang kring vad som kännetecknar en heterotopi. Han ger två tydliga exempel: museer – "heterotopias of indefinitely accumulating time" – och nöjesparker – "linked, on the contrary, to time in its most fleeting, transitory, precarious aspect" (ibid. s. 26). Foucault diskuterar även en tredje variant, utifrån möjligheten att tillbringa semesterveckor i Polynesien, som fungerar både som ett avskaffande av tiden och samtidigt som "the rediscovery of time" (ibid. s. 26). Med hjälp av denna sorts tankefigur kan jag belysa och diskutera egenskaper hos begravningsplatsen som påverkar hur den knyter an till och definieras i förhållande till sina besökare. Det blir ett sätt att tydliggöra hur själva platsen är en del av maktspelet kring hur den definieras. Ett annat exempel är hur heterotopier kan förena och bryta upp binära motsatser såsom "private/public, ideal/real and nature/culture" (Johnson 2013, s. 799). Begravningsplatsens

tvetydiga karaktär (se exempelvis Sörensen 2006) kan därmed också analyseras med hjälp av begreppet heterotopi som ramverk.

3.6 Minnessociologi

Begravningsplatsen som fenomen har sedan sin tillkomst fungerat som en minnesplats på flera nivåer. Hit kommer anhöriga och vänner med personliga minnen, men platsen är också rum för kollektiva minnen på olika plan. För att kunna förstå och belysa, från ett museologiskt perspektiv, hur plats och minne relaterar och hur detta behandlas inom diskursen har jag valt att låta begreppen kommunikativt minne och kulturellt minne, såsom de definieras och används av Jan och Aleida Assmann, bli en del av mitt teoretiska ramverk.

Kommunikativt och kulturellt minne räknas båda till kategorin kollektivt minne (Assmann 2008, s. 109f), och det är detta, snarare än de personliga minnena, som undersöks i denna studie. Det personliga minnet är naturligtvis centralt för de individer som besöker begravningsplatsen, men svårt att undersöka utan att kommunicera med dem. Mina etiska överväganden angående kontakt med besökare återfinns i avsnitt 3.2 *Observationer*. Det personliga minnet ligger också delvis utanför uppsatsens ramar eftersom det knyter an till besökarens upplevelse snarare än platsens definition. Samtidigt uttrycks det personliga minnet delvis på begravningsplatsen och påverkar dess utseende genom val av gravvård, blommor och övrig utsmyckning. Som Jan Assmann (2008) skriver:

External objects as carriers of memory play a role already on the level of personal memory. Our memory [...] exists only in constant interaction not only with other human memories but also with 'things,' outward symbols.

(s. 111)

När det personliga minnet placeras utanför individen på ett sätt som kommunicerar med både de andra som besöker just den gravplatsen och alla andra besökare som passerar menar jag emellertid att det också kan läsas på andra minnesnivåer. Det personliga minnet blir då också uttryck för ett kollektivt minne för andra närstående – eller för en mer generell förståelse av en gemensam minneskultur för den förbipasserande allmänheten.

Kommunikativt minne utvecklas inom tämligen privata sfärer och knyter an till en social identitet inom en viss familj eller grupp. Det kommunikativa minnet ”är av central betydelse för den sociala sammanhållningen inom dessa mindre sociala grupperingar” (Magnusson Staaf 2017b, s. 108). Det är en del av det kollektiva minnet som ”uteslutande handlar om vardaglig kommunikation” (Assmann 2016b,

s. 112), vilket innebär att det är jämförelsevis kortlivat. Det hålls aktivt inom den mindre gruppen och är vanligen aktivt i ungefär 80 år eller tre generationer som längst. Kommunikativt minne är nämligen icke-institutionaliserat, och blir därmed inte odlat, presenterat eller framhåvet av ”any institutions of learning, transmission and interpretation” (Assmann 2008, s. 111). I förhållande till exemplet ovan kan det kommunikativa minnet i relation till begravningsplatsen som besöksplats användas för att beskriva hur en grupp närstående smyckar och tolkar en gravplats.

Kulturellt minne fungerar över ett vidare tidsspänn historiskt och bidrar ofta till ”skapandet av identiteter kopplade till nationer [...] och samhällets sociala sammanhållning” (Magnusson Staaf 2017b, s. 107f). Det kulturella minnet är alltså också kollektivt och verkar för sammanhållning, men på ett högre plan både historiskt och samhälleligt. Det *är* en sorts institution och kommuniceras på mer formella, rituella sätt än det kommunikativa minnet. Det medför att det är stabiliserat i högre grad än det kommunikativa minnets vardagskommunikation, och kan ”be transferred from one situation to another and transmitted from one generation to another” (Assmann 2008, ss. 110f, 117). Det kulturella minnet är en del av individens kulturella fostran, på ett sätt som låter dess meningsinnehåll bli aktuellt så snart det berörs. Det ”bevarar gruppens vetandeförråd”, och ur detta minne kan de hämta ”medvetenheten om sin enhet och egenart” (Assmann 2016b, s. 115f). I förhållande till exemplet ovan blir det kulturella minnet ett sätt att beskriva hur en besökare utan särskild koppling till den avlidne eller dess närstående kan relatera till det materialiserade minnet på ett mer generellt plan kopplat till samhällets minneskultur. Om den avlidne var berömd skulle detta även kunna aktivera en kulturell identitet genom kulturellt minne hos besökaren, i anslutning till vad den avlidne gjort inom samhället för att få berömmelsen.

De båda typerna av kollektivt minne är, trots sina skilda definitioner, inte helt lätta att separera. Dels kan det kommunikativa minnet med tiden transformeras till ett kulturellt minne, dels kan det kulturella minnet skifta i betydelse, då olika delar av det blir framhävda eller bortsorterade (Assmann 2008, s. 117f). Dessa betydelseglidningar påminner om diskursens skiftande teckenrelationer. Vad som är tydligt är emellertid att minne ”is a realization of belonging” (ibid. s. 114). Som Jan Assmann (2008) skriver:

Memory is knowledge with an identity-index, it is knowledge about oneself, [...] be it as an individual or as a member of a family, a generation, a community, a nation.

(s. 114)

4. Platsen och besökaren

Detta kapitel utgör början på uppsatsens resultat- och analysdel. I avsnittet 1.2.2 *Begravningsplatser, kulturarv och värdering* gjorde jag en kort utläggning om hur platsen och dess besökare påverkar varandra. Här kommer jag att föra en mer utvecklad diskussion av detta med koppling både till ett kulturarvsperspektiv och till frågan om diskurs, kunskap och makt. Winther Jørgensen och Phillips (2000, s. 40) konstaterar att ”vi uppför oss som om verkligheten runtomkring oss hade en fast och enhetlig struktur”. Detta innebär inte att verkligheten och alla dess materiella egenskaper inte finns, eller att diskursen och språket styr allt (Bergström & Ekström 2018, s. 255). Snarare menar jag att det bör förstås som en övergripande förklaring av diskursanalysens möjligheter, där poängen inte är ”att klarlägga den objektiva verkligheten, [...] utan att undersöka *hur* vi skapar verkligheten så att den blir en objektiv och självklar omvärld” (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 40).

De tolkningar som begravningsplatsens besökare gör av platsen – oavsett om detta sker medvetet eller omedvetet – blir synliga i hur de brukar den. Dessa tolkningar grundar sig både på platsens verkliga egenskaper och de föreställningar som den rådande diskursen gör gällande. Det är alltså, som Christina Fredengren (2012, s. 212f) skriver, ”varken de inneboende egenskaperna eller de socialt tillskrivna innebörderna som är avgörande” för hur människor värderar en plats. Istället är det ”nätet av kopplingar som görs på en plats mellan människor och materialitet från samtiden och det förflutna som spelar en avgörande roll” (ibid. s. 212f) för de maktrelationer som uppstår mellan besökare, plats och diskurs. Varken språket eller andra sociala icke-lingvistiska handlingar inom diskursen är neutrala representationer av den fysiska världen; de formar och visar upp ett visst perspektiv (Bergström & Ekström 2018, s. 255). Att undersöka hur begravningsplatsen och dess brukare samspelar är alltså att undersöka hur diskursen förhåller sig till och reglerar den möjliga kunskapen om platsen, och vilka egenskaper som platsen innehar som möjliggör olika förståelser. Jag gör här emellertid en avvikning från Laclau och Mouffes diskursanalys, eftersom de avvisar tanken på att det materiella har någon mening i sig (Bergström & Ekström 2018, s. 255). Min utgångspunkt här är Fredengrens text, som snarare närmar sig actor-network theory – men jag menar att det är fullt möjligt att låta diskursanalysen även omfatta en plats med agens. Begravningsplatsen är utformad av människor med vissa specifika uppfattningar om hur en sådan plats borde utformas och därmed vad den skulle signalera till samhället och sina brukare. Föreställningen om platsen har sålunda påverkat dess

utformning och därmed dess egenskaper och de tolkningsmöjligheter den skapar. Platsen har också formats av de historiska bruk och tolkningar som föregår samtidens rådande diskurs. På så sätt samverkar platsen och diskursen – de förändras gradvis och i förhållande till varandra. Foucault (2008, s. 209) menar att vi, om vi ska göra en maktanalys, måste ”försöka lokalisera [makterna] och deras specifika historiska och geografiska plats”. I analysen av växelspelet i begravningsplatsens maktrelationer spelar därmed dess specifika karaktär som plats stor roll. Det finns makt både i handlingen att formge platsen och i rummet som, genom både sin ursprungliga utformning och den påverkan som bruket av platsen medfört, blir en aktör i mötet med besökaren. Olika typer av platser kan skapa olika typer av möjligheter, och i detta skapande finns makt. Denna makt ”kan vara mer indirekt och influera eller dirigera oss utan att vi själva är aktiva eller ens medvetna om vad som pågår” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 16). Det är också möjligt att välja att följa eller gå emot makten; ”där det finns makt, finns alltid motstånd och rivaliserande makter” (ibid. ss. 16, 22).

Det handlar alltså inte enbart om hur människor tillskriver platser och föremål betydelse, utan också om att det materiella berör i både fysisk och känslomässig mening och uppskattas som subjekt i en värld av andra subjekt där tingen har en egen kraft och bidrar med [...] handlingsmöjligheter och materiella kompetenser som kan användas på olika sätt.

(Fredengren 2012, s. 195)

Med detta i åtanke kan begravningsplatsen som plats fungera både som ”den objektiva verkligheten” (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 40) kring vilken diskursen reglerar möjliga definitioner – och som en aktör av icke-lingvistiska handlingar inom diskursen. Platsen såsom den presenteras för och används av besökaren är i fokus i föreliggande studie, men det är alltså inte ett sätt att låta enbart de egenskaper som människor tillskriver begravningsplatsen definiera den. Snarare är det ett komplext växelspel mellan de människor som skapat och brukat platsen förr, platsen såsom den på grund av detta ter sig i dag samt de bruk som i dag möjliggörs av platsen och samtidigt fortsätter att påverka den samtida diskursen. På så sätt är platsen och besökaren intrikat sammanlänkade; de både möjliggör och reglerar varandra. Därför är de besökare som brukar begravningsplatsen en så central del även i en studie som denna, som har syftet att undersöka *platsen som besöksmål* snarare än besökarnas intentioner.

Här nedan följer en tabell i alfabetisk ordning med samtliga typer av besökaraktiviteter som jag observerat på de tre begravningsplatserna. Dessa kommer att analyseras vidare i resten av uppsatsens resultat- och analysdel: de två följande huvudkapitlen 6. *Materiella strukturer med immateriella egenskaper* och 7. *Immateriella strukturer med materiella uttryck*.

4.1 Observerade besökaraktiviteter

Gamla kyrkogården	S:t Pauli kyrkogårdar	Östra kyrkogården
besöka/vårda en grav	besöka/vårda en grav	besöka/vårda en grav
besöka minneslunden	besöka minneslunden	besöka minneslunden
cykla	cykla	cykla
fika på en bänk	fika på en bänk	fika på en bänk
-	-	flyga med drönare
fotografera	fotografera	fotografera
-	fågelskåda	-
gena	gena	-
-	gå över gräset i minneslunden	-
ha picknick i gräset	-	ha picknick i gräset
jogga	jogga	jogga
-	-	köpa blommor i blomsterkiosken
köra bil	köra bil	köra bil
leka i gräset	leka i gräset	leka i gräset
-	lära sig cykla	-
-	läsa	-
promenera (ensam eller i sällskap)	promenera (ensam eller i sällskap)	promenera (ensam eller i sällskap)
rasta hunden (i koppel)	rasta hunden (lös eller i koppel)	rasta hunden (lös eller i koppel)
sitta på en bänk (ensam eller i sällskap)	sitta på en bänk (ensam eller i sällskap)	sitta på en bänk (ensam eller i sällskap)
titta på blommorna från begravningar	-	titta på blommorna från begravningar
-	-	titta på kapellens arkitektur
titta på växter	titta på växter	-
-	träna med drillstavar	-
utforska gravmonument	utforska gravmonument	-
åka elsparkcykel	-	åka elsparkcykel

5. Materiella strukturer med immateriella egenskaper

5.1 Entréområden och vägar

Begravningsplatser byggs upp av flera olika materiella komponenter som alla samverkar för att skapa en helhet. Delarna är emellertid utformade på skilda sätt och detta påverkar både hur de presenteras och brukas. Som Francis, Kellaher och Neophytou (2005, s. 29) skriver: ”The appearance and structure of the funerary landscape provides visual and experiential cues for those who visit and use the cemetery”. De materiella strukturerna påverkar därför hur begravningsplatsen kan tolkas, även med avseende på dess immateriella egenskaper.

Strukturen för begravningsplatserna avgörs till stor del av deras vägsystem. Dessa är i stort sett oförändrade sedan de olika begravningsplatsernas anläggning, och skapar olika möjligheter för sådant som rörelsemönster, vyer och möten – med både levande och döda – på platsen. Begravningsplatser är generellt sett avskärmade med hjälp av murar, staket och trädplanteringar. Föreliggande uppsats empiri är inget undantag. Samtliga tre begravningsplatser är i skrivande stund också stängda under natten. Detta innebär att alla besökare styrs i sitt inträdande på platserna – både tids- och platsmässigt. Det finns flera olika in- och utgångar till samtliga av de tre begravningsplatserna, men eftersom in- och utträdet regleras, går det också att skapa olika typer av entréområden. Detta påverkar begravningsplatsens struktur vad gäller både utseende och aktiviteter.

5.1.1 Trafik på huvudlederna

Vägarna som korsar området fungerar på ett strukturerande sätt. På både Gamla kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar har jag observerat människor som genar över området. Att dessa begravningsplatser har en bredare asfalterad ’huvudled’ som går rakt igenom området, mellan de större entréerna, kan ses som en geografisk uppmuntran till detta. Observationerna av människor som genar innefattar både människor till fots – ibland med en barnvagn eller hund – och på cykel eller elsparkcykel. Att deras aktivitet har kategoriserats som ’att gen’ beror i första hand på besökarnas rörelsemönster. De som rör sig snabbt från en sida av begravningsplatsen till den andra, utan att gå på någon annan väg än huvudleden, har kategoriserats som att de genar. Även Östra kyrkogården har en huvudled på liknande sätt, men här har jag inte sett någon gena. Skillnaden kan mycket väl bero på att Gamla kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar ligger mer centralt än Östra

kyrkogården. Att gena över begravningsplatsen är något som definierar den som i första hand del av stadsrummet, inte olikt en park, gränd eller gata. Värdet som tilldelas begravningsplatsen i dessa fall är av den sociala aspekten – begravningsplatsen är då en yta att passera igenom som kan hjälpa individen att tjäna lite tid. När begravningsplatserna stängs under natten blir de därmed, med avseende på denna funktion, snarare ytor som hindrar flödet i stadsmiljön.

Enligt ordningsreglerna, som finns att läsa både på anslagstavlor vid entréerna och online, så är ”all fordonstrafik, inklusive cykelåkning” förbjuden på begravningsplatserna. Detta ”gäller dock inte för arbetsfordon och transporter vid begravningar”, och ”vägar inom kyrkogården som har trafikskyltning är alltid tillgängliga för fordonstrafik” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-g). Undantagen gäller alltså för samtliga tre begravningsplatsers huvudleder, där det är tillåtet även att köra in med bil, något som jag noterat på samtliga begravningsplatser – även om det tycks vanligast på Östra kyrkogården. Reglerna för var olika fordon är tillåtna att framföra och inte är emellertid inte helt enkla att uppfatta, både för att ordningsreglerna presenteras tämligen undanskymt vid entréerna, och för att regeln inleds med ett generellt förbud som sedan ges flera olika undantag. Detta kan leda till konflikter, vilket blir tydligt främst i förhållande till Gamla kyrkogården, som fått ett omdöme på Tripadvisor som berör de ”cyklister som trots skyltar cyklar rakt genom gravplatsen, utan hänsyn till bestämmelserna. Det är trist att ett fåtal omdömeslösa individer skall förstöra miljön” (boin 2019). Detta omdöme kan ses som ett exempel på ”a wish to protect and advocate for those who [can] no longer speak for themselves” (Woodthorpe 2011, s. 265), som inte är ovanlig inom diskursen. På Gamla kyrkogården finns också större trafikskyltar som proklamerar ”Moped- och cykelåkning förbjuden”. Genom denna otydlighet i presentationen av vad som är och inte är tillåtet kan konflikter potentiellt bli förstörade.

Genomströmningen och rörelsen genom begravningsplatsen som både personal och besökare kan uppleva som en trygghet, eftersom platsen då inte är stilla eller övergiven (Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 83), kan alltså vara en källa till irritation för eller ses som respektlös av andra besökare. Anna-Carin Forsman, före detta driftchef för kyrkogårdsförvaltningen i Malmö, diskuterar i ljudguiden för Östra kyrkogården hur besökare som strosar genom begravningsplatserna kan skapa en större trygghet för besökare till gravplatser (Guidad tur 2015c). Omdömet från boin och Forsmans uttalande berör emellertid inte riktigt samma form av aktivitet – men genom att tillåta cykling och framförande av andra fordon på huvudlederna genom begravningsplatserna närmar sig definieringen av dessa olika aktiviteter

kanske varandra mer än vad man tror vid första ögonkastet. Tydligt blir i alla fall att det finns en viss konflikt mellan både olika besökare *och* mellan besökare och kyrkogårdsförvaltning – inte helt olik den stora pulkadebatten på Skogskyrkogården i Stockholm. Vad är egentligen tillåtna aktiviteter på begravningsplatsen? Vad är den för typ av plats?

5.1.2 Gravrättsinnehavarnas plats

På huvudlederna har jag inte enbart observerat personer som genar, här utförs också många andra aktiviteter – med eller utan fordon. De som kör in med bil på begravningsplatsen gör till exempel inte det för att gena, utan är besökare, ofta äldre, på väg till en gravplats. Flera av dem som kört in med bil har också haft det specifika målet att vårda och smycka en grav och haft med sig redskap, växter, jord och liknande i bilen. För dessa besökare är inte vägen det huvudsakliga besöksmålet inom begravningsplatsen såsom det är för dem som genar. Den har fortfarande sitt sociala värde som en hjälpare infrastruktur i staden, men den är inte den huvudsakliga värdeaspekten. Dessa besökare, som brett kan kategoriseras som gravrättsinnehavare, är på väg till en gravplats, och deras närvaro på begravningsplatsen görs tydlig både längs vägar och i entréområden även när de inte är på platsen. På anslagstavlor vid samtliga huvudentréer på de tre begravningsplatserna finns mycket information från kyrkogårdsförvaltningen, varav huvuddelen är riktad till just gravrättsinnehavare. Denna skiftar med årstiderna, och innefattar framför allt praktisk information, såsom när vattnet stängs av för vintern eller hur kyrkogårdsförvaltningen kan hjälpa med reovering av en gravplats, eller smycka en gravplats på beställning i olika utföranden för vinter, vår och så vidare. Denna information riktar sig direkt till gravrättsinnehavare, och lyfter, från kyrkogårdsförvaltningen, fram värderingsaspekter å gravrättsinnehavarnas vägnar. På så sätt markeras den makt som gravrättsinnehavarna tillskrivs via kyrkogårdsförvaltningen. Här blir också det säljare-kund-perspektiv som Woodthorpe (2011, s. 266f) undersöker tydligt, där kyrkogårdsförvaltningen erbjuder tjänster till försäljning som gravrättsinnehavarna är potentiella köpare av. Här är alltså även ekonomiska aspekter närvarande.

På platsen lyfter informationen emellertid flera olika andra typer av värden, på ett par olika nivåer. Till att börja med lyfts sociala och kulturhistoriska aspekter, som knyter an till minnessociologi, genom erbjudandet att vårda våra närståendes gravplatser. Här smälter begravningsplatsens kommersiella och känslomässiga landskap (Woodthorpe 2011, s. 264ff) samman. Även den som inte har en anhörig på en av dessa begravningsplatser har möjlighet att knyta an känslomässigt till detta

kyrkogårdsförvaltningens synliggörande av de döda, deras gravplatser och de efterlevande som förväntas minnas och vårda gravplatsen. Även om meddelandena utgörs av praktisk information om vilka arbeten de utför på just denna begravningsplats, och hur, knyter arbetet an både till ritualer såsom begravningar och till att vårda en grav för att känna sig nära och/eller visa respekt för den döde. Det är lagstadgat i begravningslagens sjunde kapitel, 3§, att gravrättsinnehavaren ska hålla gravplatsen ”i ordnat och värdigt skick” (SFS 1990:1144), vilket därmed blir något som kyrkogårdsförvaltningen förstås vill påminna om. Samtidigt knyter informationen an till något kollektivt, ”the significance of the stone as a site of memory [...], contingent upon sustained engagement with it, from selection to inscription, erection, visitation and continued upkeep” (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, s. 113). Informationen från Malmö kyrkogårdsförvaltning fungerar därmed både helt praktiskt, som annonsering av en tjänst till salu, och som en sorts påminnelse om det kommunikativa och kulturella minnet kopplat till våra döda.

Kyrkogårdsförvaltningen blir en institution som bevarar, förmedlar och framhäver det kulturella minnet som finns i begravningsplatsens landskap för besökarna genom bland annat denna information riktad till gravrättsinnehavare. Genom att med sin skyltning dra uppmärksamhet till gravrättsinnehavarna på platsen påminner de också om hur föremål ”may trigger our memory, because they carry memories which we have invested in them” (Assmann 2008, s. 111). Även den som inte har någon gravplats att besöka på Gamla, S:t Pauli eller Östra kyrkogårdarna i Malmö kan därmed bli påmind om hur både lag och kulturellt minne betonar ”den helgd som tillkommer de dödas vilorum” (SFS 1990:1144). Vid huvudingången till S:t Pauli norra kyrkogård från Föreningsgatan är detta bokstavligen hugget i sten, på en pelare med inskriptionen: ”Helgd över våra dödas vilorum”. Pelaren bär upp skulpturen *Ängel och Fåglar*, som utfördes av Axel Wallenberg 1958. Avsikten var att den skulle markera begravningsplatsen som en avskild, högtidlig del av stadsmiljön (Refsbäck 2017).

Skytningen i entréområdena kompletteras längs med de större vägarna genom att viss information från anslagstavlor även visas upp vid de stationer för avfallshantering som är placerade där. Informationen riktar sig återigen till gravrättsinnehavare, eftersom det är för deras skötsel av gravplatser som dessa stationer finns till. Här lyfts emellertid även ekologiska aspekter fram genom sortering av komposterbart material och återvinning. På S:t Pauli kyrkogårdar och Östra kyrkogården markeras detta genom tydliga markeringar av vilka sopkärl som

är avsedda för vilka material. På Gamla kyrkogården betonas miljötanket ytterligare genom uppmaningen ”Hjälp oss att skydda miljön!” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-e). Uppmaningen att källsortera är en som genomsyrar det svenska samhället. När den lyfts på begravningsplatsen, i synnerhet med tillägget att hjälpa till att skydda miljön, blir det något som både knyter begravningsplatsen närmare det övriga samhället och i viss mån belyser dess ekologiska värden.

5.1.3 En avskild plats?

För besökare till specifika gravplatser blir naturligtvis inte bara huvudlederna genom området centrala, utan även de mindre gångarna som mer labyrinthiskt väver samman olika gravplatser inom ett kvarter. Vägsystemet inom begravningsplatserna skapar verkligen känslan av ”den andra staden”, med gatusystem, kvartersindelningar och grannar (Schönback 2008, s. 273f). För flera andra besökare är emellertid de större vägarna genom området den del av begravningsplatsen som de främst interagerar med. Detta gäller inte bara de som genar över Gamla eller S:t Pauli kyrkogårdar, utan också de som uppehåller sig på begravningsplatsen för att röra sig. Till dessa kan räknas människor som inte bara går igenom området, utan promenerar eller strosar ensamma eller i sällskap, de som rastar hunden eller de som joggar. Dessa besökare tenderar att röra sig i andra mönster än de som genar eller är på väg till en särskild gravplats, antingen runt ytterkanterna av området, eller i mer oregelbundna mönster på både större och mindre vägar. Ett tydligt exempel på detta är S:t Pauli, där jag observerat flera joggere röra sig längs huvudleden, men än hellre i cirklar på vägen ett steg in från den yttre huvudleden, antagligen för att kunna jogga på grus istället för på asfalt. Joggere och de som besöker gravar kan då komma mycket nära varandra, men jag har inte bevittnat någon konflikt. Ett annat exempel på hur begravningsplatsen kan brukas enbart för sina stillsamma vägar är, som jag observerat på S:t Pauli kyrkogårdar, för att lära sig att cykla. Dessa bruk av begravningsplatsen där själva vägsträckorna, deras material och den lugna miljön överlag är det centrala, värderar också främst platsens sociala aspekter och kanske i viss mån de estetiska aspekterna. Stillheten på begravningsplatsen tolkas i detta fall som en parkliknande miljö men kanske med drag av en bakgård eller mindre gata – en trygg plats där man känner sig som hemma och kan utföra vardagliga handlingar.

Detta knyter också an till begravningsplatsens karaktär av en ’stad’ i staden, med en huvudgata varifrån kvarter och smågator sträcker ut sig. Det avskilda område som begravningsplatsen som sådan utgör i stadsrummet kan också delas upp i olika delar, där huvudleden kan ses som den mest offentliga delen, där många människor

rör sig på olika sätt, med olika hastigheter, fordon och så vidare. Vid sidan av huvudleden grenar de mindre vägarna ut sig, och dessa delar blir mer avskilda – men avskildheten kan tolkas på olika sätt. När jag observerade S:t Pauli kyrkogårdar (14/2) gick jag inne i ett av den norra delens gravkvarter när en person ute på promenad med flera hundar ropade över flera rader av gravar. Hen ropade ett kvinnonamn till mig flera gånger, och efter en stund insåg vi båda att jag blivit misstagen för en bekant till den här besökaren. I en sådan situation kan avskildheten i gravkvarterens mindre vägsystem värderas som mer öppen och avskild än huvudleden, mer som en del av en trädgård eller park: med en privat men öppen karaktär. I situationen blev ytan mellan oss, med flera rader av gravar, en yta som vi kunde ropa fram en konversation över. Värt att notera i sammanhanget är att S:t Pauli kyrkogårdar inte som Gamla kyrkogården har vissa kvarter som är aktiva och andra som inte är det, utan äldre och nyare gravplatser blandas i hög grad.

I kontrast till denna typ av avskildhet står min observation av gångarna i just Gamla kyrkogårdens kvarter med nya gravplatserna (10/4). Här rörde sig flera personer med avsikt att besöka nya gravplatser, och på dessa mindre gångar rörde sig inte direkt någon annan besökare. Ännu en gång fungerade de mindre gångarna som mer privata ytor, men med en stillsam karaktär och känslan att man inte ska störa den besökare som rör sig här. Liknande exempel från Östra kyrkogården är tydligast på den mer strukturerade södra delen av begravningsplatsen, där få besökare som inte var på väg till en särskild gravplats rörde sig inne på de mindre, labyrintiska gångarna – en stillsam avskildhet för privata minnen. Vid observationen 10/4 gick emellertid en person och flög med drönare längs samma gångar – en avskildhet som mer påminner om en egen trädgård eller liknande. Här tydliggörs forskningens återkommande resonemang om begravningsplatser, som kan ”be viewed as both public space and private memory sites” (Swensen 2018, s. 64). Viktigt är emellertid då också att inte dra alla gravrättsinnehavare eller närstående över en kam. Som Woodthorpe (2011, s. 265) konstaterar genom sin undersökning är ”the emotional playing field of the cemetery [...] more complex than the conventional image of the site characterised by visitors’ ’sorrow and solace’”. Den stillsamma avskildheten som jag lyfter fram i undersökningen är därmed inte nödvändigtvis knuten till gravarnas besökare, utan till en form av kulturellt minne: föreställningen om begravningsplatsen som en plats för minne och sorg. Denna föreställning har haft en stark position inom den svenska begravningsplatsens diskurs sedan skapandet av begravningsplatsen som koncept – en plats till de dödas minne, snarare än något annat (Laqueur 2015, s. 212).

Avskildheten innebär emellertid också att begravningsplatserna blir platser där kriminalitet och asociala handlingar kan ta plats (Deering 2010, s. 80ff; Rosengren & Striner 2013, s. 87f). Att samtliga begravningsplatser i undersökningen faktiskt stängs över natten kan signalera en vilja att kontrollera dessa handlingar som förekommer på platsen. Detta är inte något nytt, utan har använts på olika begravningsplatser som ett sätt att ”stävja otillåtna verksamheter” till och från sedan de tillkom (Schönbäck 2008, s. 268f). Från och med maj 2021 begränsas besökare på S:t Pauli kyrkogårdar ytterligare genom närvaron av väktare under stora delar av dagen – allt för att begränsa de olagliga aktiviteter som förekommer, däribland drog- och sexhandel samt skadegörelse på träden. Enligt en artikel i Sydsvenskan (Westerberg 2021) kommer väktarna emellertid också att tala med de besökare vars bruk av platsen inte är tillåtet eller bedöms vara opassande, till exempel de som låter hunden springa lös eller solar utan överdel, eller förskoleklasser som leker på gravarna. Här blir de olika definitionerna av platsen återigen tydliga, eftersom de krockar. Den avskilda och privata trädgårds- eller parkkaraktären som dessa bruk signalerar begränsas genom kyrkogårdsförvaltningens mothandlingar. Det blir tydligt att den svenska begravningsplatsens diskurs är under omförhandling – i ett maktspel där alla besökare *och* kyrkogårdsförvaltningen spelar en roll.

5.1.4 Vilka besökare ges utrymme?

Att begravningsplatsen är en plats för att minnas de döda och kontempera livet och döden kan också räknas som en del av vårt kulturella minne. I Grabalovs undersökning (2018, s. 78) menade 54% av de tillfrågade joggarna att de hade ”special feelings when running in cemeteries” – 27% såg begravningsplatsen som en ’vanlig’ park. På anslagstavlor vid entréerna finns inte enbart den information till gravrättsinnehavare som analyserats ovan. Här finns också både information som vänder sig till samtliga besökare – kartor och ordningsregler – och, på Gamla och Östra kyrkogården, som i högre grad lyfter platsens kulturvärden (kulturhistoriska, estetiska och sociala), och i viss mån även de ekologiska aspekterna. Vid Gamla kyrkogårdens huvudentréer finns en text på svenska och engelska som behandlar begravningsplatsens tillkomst med ett kulturhistoriskt perspektiv, samt hur den har blivit bevarad under 1900- och 2000-talet. Information ges även om att många av de avlidna här är berömda personer ur Malmös historia. Redan vid entrén dras alltså fokus till begravningsplatsens kulturhistoriska värden, och texten avslutas med orden: ”Att vandra kring bland gravarna och läsa namn och inskrifter på stenarna är rogivande, tankeväckande och uppbyggligt” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-a). Här belyser kyrkogårdsförvaltningen även den kulturhistoriskt intresserade besökaren, och ger denna en giltighet på platsen. Detta

kommer att diskuteras vidare i avsnitt 5.2 *Gravplatsernas utformning*. På Östra kyrkogården lyfter informationen snarare fram besökaren som värderar det estetiska. På anslagstavlan presenteras kyrkogårdsförvaltningens guidade tur, som besökare kan nå via QR-koder. Det som belyses är att Östra kyrkogården är ”en arkitektritad kyrkogård med många intressanta delar” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-d). Värt att notera är emellertid att ljudguiden inte fungerar i nuläget, och att ingen information ges om detta. Jag har fått lyssna på samtliga ljudspår tack vare att Malmö kyrkogårdsförvaltning skickat dem till mig, och fick då även veta att de uppdaterat några spår och väntar på att de ska laddas upp på nytt. Ljudguiden har emellertid varit ur funktion under hela den period då föreliggande uppsats skrivits. Detta skapar en sorts dubbelhet i betoningen av de estetiska värdenas vikt på platsen: de är viktiga nog för att ljudguiden ska uppdateras – men för den besökare som faktiskt vill använda guiden framstår de estetiska värdena som mindre viktiga, eftersom guiden till dem inte fungerar och detta inte heller kommuniceras till besökaren. S:t Pauli kyrkogårdar har ingen information på sina anslagstavlor som lyfter fram någon kategori av besökare eller belyser något värde utöver den information som riktas till gravrättsinnehavare och den som är allmän (karta och ordningsregler).

På samtliga begravningsplatser kan också besökare bli synliggjorda genom förbud. Medan ordningsreglerna gäller alla besökare får aktiviteten att rasta sin hund utrymme på platsen både genom skyltar med förbud mot att låta hunden vara lös och med skyltar med uppmaningen att hålla hunden kopplad. Detta skapar tydlighet kring denna typ av aktivitet på begravningsplatsen: den är tillåten men inom vissa ramar (Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 82). De besökare som är där för att rasta hunden ges ett ansvar som är mer riktat än till andra besökare. Det antyder att denna sociala aspekt accepteras av kyrkogårdsförvaltningen, men inte direkt uppmuntras. På så sätt blir denna aktivitet både framlyft och begränsad.

5.2 Gravplatsernas utformning

I detta avsnitt kommer jag att diskutera utformningen av de gravplatser som har, eller har haft, en gravrättsinnehavare. Jag kommer uteslutande att beröra gravplatser som är tydligt markerade. Exempelvis minneslundar och gravar utan någon markering eller utsmyckning berörs alltså inte i detta avsnitt, utan i 5.3 *Grönytor* och 5.4 *Övergripande arkitektonisk utformning*. Begravningsplatsernas struktur som sådan skilde sig från de äldre kyrkogårdarnas redan då de anlades. Här fanns ingen kyrkobyggnad i centrum, runtom vilken de mest eftertraktade gravplatserna var placerade, utan de dyraste gravplatserna placerades längs med muren och

gångarna mellan kvarteren. Istället för att rikta gravarna så att den döde var vänd österut blev det viktiga nu att graven vändes så att inskriptionen och utsmyckningen kunde ses tydligt. Mitt i kvarteren samlades de gravplatser som var billigare, eftersom de inte syntes lika bra. (Schönback 2008, s. 270f) Som Laqueur (2015, s. 312) påpekar var begravningsplatsen ”an arena for class”. Detta var emellertid inte den ideologiska utgångspunkten för det tidiga 1800-talets begravningsplatser, som i många fall var tänkta att fungera helt pragmatiskt – så att alla begravdes på rad i den ordning som de avlidit. Detta system kallades för allmänna linjen eller linjegravar, men användes i praktiken för fattiga, medan de högre klasserna köpte de ’bättre’ gravplatserna (Andréasson 2012, s. 50; Schönback 2008, s. 270f).

Gamla kyrkogården är ett tydligt exempel på hur detta tog sig uttryck i verkligheten. Den har i stort sett behållit sin kvartersindelning sedan invigningen 1822 även om utvidgningar skedde i omgångar fram till 1859. Gångarna genom området visar strukturen (Rosengren & Striner 2013, ss. 44f, 58). På Gamla kyrkogården anlades sju kvarter, varav fyra planerades med ytterområden till försäljning och de inre delarna för allmänt bruk. De tre övriga kvarteren var, åtminstone till en början, avsedda för stadens fattiga, stadens sjuka respektive människor som begått självmord. Denna uppdelning mellan kvarteren förändrades delvis på grund av det stora behovet av gravar för de fattiga, men den övergripande strukturen behölls (Rosengren & Striner 2013, s. 58). Den samhällseliga uppdelningen av de levande följde dem därmed till begravningsplatsen och syns tydligt på Gamla kyrkogården ännu idag. Längs gångarna ligger gravmonument av olika slag på rad, men innanför denna yttersta rad breder gräsmattorna nu ut sig – där markeringar en gång fanns för de fattigas gravplatser. Uppbyggnaden är inte olik en utställningsmonter, och ”[p]å ett teoretiskt plan framstår det hela som ett museum med gravarna i prydliga rader” (Schönback 2008, s. 271). I dag upplåts här ett fåtal urngravplatser inom vissa av de äldre gravplatserna, men begravingar sker även på de få gravplatser som fortfarande har gravrättsinnehavare (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-c).

Även på S:t Pauli kyrkogårdar går det att se i strukturen för gravarnas placering att de största och mest utsmyckade gravplatserna oftast ligger längs med huvudlederna. På dessa begravningsplatser tycks större delen av ytorna vara i aktivt bruk för nya gravplatser, parallellt. Detta kan också bero på återlämnad gravrätt, vilket ger kyrkogårdsförvaltningen rätten att återbruka en gravplats. De äldre och nyare gravplatserna avlöser därför varandra i högre grad än på Gamla kyrkogården. Även om Gamla kyrkogården är i bruk, har den inte varit det kontinuerligt sedan invigningen. Enligt hemsidan är den ”kulturmärkt, vilket innebär att, så långt det är

möjligt, alla gravanordningar (gravstenar, staket etc) ska bevaras” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-c). Det är värt att notera att denna officiella hemsida använder den populära termen ’kulturmärkt’ – som inte finns med i vare sig kulturmiljölagen eller plan- och bygglagen – istället för att presentera platsens skydd med terminologi som kulturarv eller kulturvården. S:t Pauli kyrkogårdar har inte samma skydd, men har varit i bruk genomgående, vilket innebär en karaktärsskillnad mellan de två – Gamla kyrkogårdens gravplatser ger ett mer samstämmigt intryck än S:t Pauli kyrkogårdars, där besökaren istället kan följa skiftningarna i modet för gravvårdar – material, form, storlek och så vidare – från invigningen fram till idag. Även på S:t Pauli kyrkogårdar har det emellertid funnits områden anlagda enligt allmänna linjen, men dessa tycks vara anlagda separat och inte innanför de gravplatser som var till salu.

Östra kyrkogården skiljer sig från de båda andra begravningsplatserna eftersom den inte har några gravar placerade längs huvudleden, och i princip inte längs några av de större gångarna heller. Begravningsplatsen är uppbyggd runt Hohögsåsen och gravplatserna på vardera sidan om denna skiftar i karaktär – men gemensamt är att de inte ligger riktade så att de ska visas upp i högre grad än de gravvårdar som ligger längre in i kvarteren. Snarare är alla gravstenar inom ett område riktade åt samma håll, oavsett strukturen för gången. Skiftningarna i mode för gravstenar är inte heller lika tydliga här, eftersom arkitekten Sigurd Lewerentz lämnat strikta instruktioner för vilka mått och vilka material som var tillåtna för gravrättsinnehavare att välja. Här går det att ana en tillbakablick mot det tidiga 1800-talets ideologiska tankar kring begravningsplatsen – som dock inte uppfylldes då – att de döda skulle begravas jämlikt (Schönbäck 2008, s. 271). Att den övergripande arkitektoniska utformningen på detta sätt kontrollerade individens val av utsmyckning på gravplatsen ledde emellertid till en början till att gravrättsinnehavare kunde smyga in på platsen under natten för att montera upp de stenar de ville ha (Rosengren & Striner 2013, s. 204). Spår av denna kontroll kan fortfarande anas då en stor skylt med karta som finns vid de båda huvudingångarna även proklamerar att: ”För uppsättning eller ändring av gravsten skall arbetsledningen på begravningsplatsen kontaktas” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-j). I dag har Malmö kyrkogårdsförvaltning emellertid släppt lite på den mycket strikta kontrollen av material, form och storlek. Ett exempel är dirigenten Sixten Ehrlings och ballerinan Gunnel Ehrlings gravsten, som med sin asymmetriska avslutning och polerade yta står ut ur mängden. En sådan sten hade inte tillåtits förr (Rosengren & Striner 2013, ss. 204, 214). Delvis kan en sådan sten faktiskt påminna om den modernistiske arkitekten Torsten Stubelius mycket kritiska beskrivning av det sena 1800-talets

gravstensmode, då han beskriver de ”tröstlöst jordsvart[a] [...] höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå” (Stubelius 1914 se Nolin 2006, s. 80), just den estetik som Lewerentz och andra modernister ville undvika. Paret Ehrlings gravsten är emellertid inte högre än de omkringliggande. I likhet med S:t Pauli kyrkogårdar är stora delar av Östra kyrkogården i aktivt bruk för begravingar – även om vissa kvarter också bevaras i nuvarande skick, däribland kvarter ett (Guidad tur 2020c). Även på Östra kyrkogården, på den lite friare strukturerade norra sidan av Hohögsåsen, fanns gravplatser för fattiga. Här tilläts inte gravvårdar av samma karaktär som på de köpta gravplatserna, utan här ”tänkte man sig stora öppna gräsfält där endast kors eller lägre stenar tilläts” (Rosengren & Striner 2013, s. 204).

Gravplatsernas utformning skiljer sig alltså tämligen markant mellan de olika begravningsplatserna, både med avseende på strukturering, riktning och mer individuellt utseende. Här bekräftas teorin att ”the funerary landscape is the outcome of relationships of power and economics between the manager as ’retailer’ and the user as ’customer’” (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, s. 32f) – både historiskt och i dag. Det blir tydligt här att skiftningarna i gravplatsernas utformning är en del av den skiftande diskursen och maktspelet mellan gravrättsinnehavare och kyrkogårdsförvaltning eller arkitekt.

5.2.1 Gravrättsinnehavarens makt – ett demokratiskt kulturarv?

I begravningslagens 26 § står att läsa:

Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

(SFS 1990:1144)

Hur mycket gravrättsinnehavaren får bestämma över gravplatsen har skiftat både historiskt och beroende på vilken begravningsplats hen har valt. Lagparagrafen ovan var ett sätt att återföra mer makt till gravrättsinnehavaren än vad hen hade haft under stora delar av 1900-talet. I utseendet på gravplatserna går det därför att läsa av skiftningar i både gravskick, arbetsliv, klassamhälle, genusperspektiv, förhållningssätt till döden och rådande estetiska värderingar. Här finns både individen och det omkringliggande samhället speglat. I nästa avsnitt kommer jag att diskutera de besökare som utforskar gravplatserna på olika sätt, men först vill jag belysa den roll som de besökare som är gravrättsinnehavare har. Som en användare skrev på Tripadvisor om Gamla kyrkogården: ”Nice quiet place in downtown where we go all the time! Always with flowers to put in the ground for

Loved Ones!!” (Stefan O 2018). Gravrättsinnehavare har genom de tre begravningsplatsernas historia påverkat och förändrat hur platsen sett ut och vad andra besökare kunnat uppleva. Valet av gravvård – storlek, färg, form, ytbehandling, text och så vidare, valet av växter och valet av övrig utsmyckning som denna kategori av besökare gör påverkar platsen som helhet – inte bara visuellt, utan även konceptuellt och socialt. En annan Tripadvisoranvändare berättar om sin upplevelse på Gamla kyrkogården:

We came to visit the graves of my husbands [sic!] great great great great grandparents in this beautiful cemetery. It was amazing to be able to find their plot, use the watering cans provided to water the plants in the fenced plot, and to just sit and feel connected.

(iStacy 2018)

På en begravningsplats kan kommunikationen ”between the living and the deceased, and between grieving family members and other mourners [take] place both verbally and through the non-discursive¹ language of stones and flowers” (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, s. 107). Denna icke-verbala kommunikation som utgörs av gravplatsens utseende kan emellertid ske inte bara mellan anhöriga eller sörjande besökare, utan fungerar som en kommunikation mellan och upplevelse för samtliga besökare som väljer att se och värdera detta. De skiftande sätt som gravrättsinnehavare kan välja att uttrycka minne, sorg, respekt och andra känslor formar begravningsplatsen till ett emotionellt landskap med varierat utseende. Här blir den individuella gravrättsinnehavarens makt synlig i diskursen – genom valen av vad som ska kommuniceras, vad som får ta plats och hur. Detta gäller inte bara de gravplatser som anläggs i dag, utan i högsta grad också de gravplatser som ’går i arv’, som kan värderas för sin kulturhistoriska och historisk-estetiska karaktär av de besökare som inte har en mer personlig koppling och värderar gravplatsen socialt.

På begravningsplatserna finns inte bara kontrasterna mellan gravrättsinnehavares olika estetiska och sociala val, utan också kontrasterna mellan de gravplatser som vårdas direkt av gravrättsinnehavaren och de som vårdas av kyrkogårdsförvaltningen. Här finns en visuell skillnad, då växterna på de gravplatser som vårdas direkt av de anhöriga varierar mer i art och färgskala än de som vårdas av kyrkogårdsförvaltningen. Kontrasten är emellertid störst mellan dessa gravplatser och de som inte vårdas av någon – där gravrättsinnehavaren sökes. På dessa gravplatser kan stenen ha vält eller gått sönder och det kan växa ogräs. Alla dessa skillnader i utsmyckning och skötsel skapar ett varierat och talande

¹ Ordet ”non-discursive” bör här tolkas som icke-verbalt snarare än utanför begreppet diskurs, i förhållande till både Merriam-Websters definition (u.å.) och den breda definition av diskurs som tillämpas i föreliggande uppsats. Fotnoten är min förklaring och hör inte till citatet.

estetiskt och emotionellt landskap, där både kommunikativa och kulturella minnen kan aktiveras.

5.2.2 Hur ser gravplatserna ut?

På både Gamla kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar har jag observerat besökare som utforskar de olika gravvårdarna och -monumenten. Besökarna har då gärna betraktat de gravplatser som skiljer sig från mängden genom skulpturer och storlek, eller de nyare gravplatserna som ibland kan sakna en gravsten men som fylls av andra minnesmärken såsom målade småstenar, ljuslyktor, pärlplattor och liknande.

5.2.2.1 Gravvårdar

Flera besökare på dessa båda begravningsplatser har även jämfört gravarnas olika utseenden. I detta utforskande blir en kombination av flera olika värden framlyfta av besökarna. Som dimohamed (2019) beskriver i sitt omdöme om Gamla kyrkogården: ”Not all tombstones look beautiful, but many are true works of art”,² eller användaren Veronica Sergel (2017), som rekommenderar att ”titta på dem [sic!] äldre pampiga gravarna. Absolut värt att besökas!”. Genom dessa beskrivningar i omdömena och i de observerade besökaraktiviteterna blir gravplatsernas estetiska värden betonade. Emellertid är de estetiska värdena tämligen diffusa – vad är det egentligen som värderas? Detta förstärks genom att kyrkogårdsförvaltningen inte uppmärksammar besökaren på de estetiska värdena. Inte på någon av begravningsplatserna – vare sig på plats eller digitalt – blir de estetiska värdena faktiskt presenterade för potentiella besökare. Det enda undantaget från detta är på ID-Stories för Gamla kyrkogården, där en bild av den danske skulptörens Bertel Thorvaldsen *Natten* är publicerad, tillsammans med bildtexten: ”Thorvaldsens populära relief med ängel, barn och ugglor, pryder många gravstenar” (IDstories 2021a). Detta är emellertid den enda information som ges – läsaren får inte veta att verket heter *Natten*, inte heller att det är ett nyklassicistiskt motiv föreställande Nyx, nattens gudinna (och alltså inte egentligen en ängel) och bärande sina två söner Hypnos (Sömnen) och Thanatos (Döden). Nyx är iförd en vallmokrans som symboliserar sömn och ugglan är nattens fågel (Andréasson 2012, s. 62; Rosengren & Striner 2013, s. 64). Den rika och skiftande symbolvärld som gravstenarnas utformning och ornamentik bär är något som varken beskrivs eller omnämns på någon av de tre begravningsplatserna. De avbrutna kolonnerna och trädstammarna som symboliserar livets avbrott, de nedåtvända facklorna som signalerar livets utslocknande och fjärilarna som är symboler för själen och

² هذه هي أرقى مقبرة المدينة. هنا لعشرات السنين دفنوا أكثر المواطنين البارزين الذين تمكنوا من صنع اسم لأنفسهم في الثقافة "والفن والسياسة. ليست كل شواهد القبور تبدو جميلة ، ولكن الكثير منها أعمال فنية حقيقية.

återuppståndelsen (Andréasson 2012, ss. 46, 72f) är bara ytterligare några exempel på den icke-verbala kommunikation som följer sig i dessa utslutningar i diskursen.

Inte heller skillnaderna i form och storlek på gravmonumenten är något som direkt presenteras. Dessa utslutningar innebär emellertid inte bara att de estetiska aspekterna inte värderas i så hög grad, utan får också konsekvenser för värderingen av de kulturhistoriska aspekterna, eftersom delar av både nu- och dåtidens samhälleliga spegling i begravningsplatsen blir svårförståelig. Kopplingen mellan gravmonumentens utformning och de rådande estetiska stilarna såsom nyklassicism, jugend, modernism och så vidare – från de olika begravningsplatsernas invigning och fram till idag – blir också otydlig, vilket ytterligare avskiljer platsen från resten av samhället. Det kan också medföra att begravningsplatsens övergripande estetiska aspekter inte värderas i så hög grad, eftersom de enskilda gravplatsernas utseende påverkar det arkitektoniska uttrycket för hela området.

Skillnaderna mellan de olika monumenten på begravningsplatsen kan naturligtvis spegla mer än stil- eller klassfrågor. Kvarter ett på S:t Pauli mellersta kyrkogård är ett så kallat ”fritt kvarter”, där många romer har gravplatser, men här vilar bland annat också några buddhister (Rosenschöld u.å., s. 3). De romer som begravs här kan vara såväl protestanter som katoliker eller pingstvännen (Eklund 2018, s. 16). Gemensamt är emellertid att dessa gravar präglar kvarteret genom sin monumentalitet och den myckna utsmyckningen med siden- och plastblommor, LED-ljus, statyetter och liknande. Estetiskt sett påminner de, genom storlek, arkitektoniska inslag och material (Eklund 2018, s. 16), delvis om den typ av gravmonument från det sena 1800-talet som finns på S:t Pauli kyrkogårdar i övrigt – de som kritiserades av modernister som Torsten Stubelius och Harald Wadsjö (Nolin 2006, s. 80f; Rosengren & Striner 2013, s. 104f). Den övriga utsmyckningen skiljer sig emellertid åt. Även detta blir ett exempel på något som besökare noterar, däribland en familj som promenerade genom området och diskuterade vilken religion de döda här kunde tänkas tillhöra, men något som kyrkogårdsförvaltningen inte ger någon inblick i. Detta kan tolkas som ett sätt att visa respekt för dem som är begravda i kvarteret och deras anhöriga, genom att inte presentera området som ett utställningsrum och ’musealisera’ gravmonumenten. Samtidigt finns det potential här att utveckla begravningsplatsens narrativa funktion med avseende på både estetiska, kulturhistoriska och sociala aspekter. Avsaknaden av någon form av presentation kan tolkas som en prioritering av de sociala aspekterna med avseende på gravrättsinnehavarna över områdets andra möjliga värden.

5.2.2.2 Växter

Ovanstående är giltigt även för sådan utsmyckning som växter på de olika gravplatserna. Återigen är det på Gamla kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar som jag observerat besökare titta på de olika växter och snittblommor som finns på gravplatserna. Detta har skett i första hand för att diskutera och identifiera olika arter samt diskutera mångfald och klimatet, och är alltså i första hand en värdering av de ekologiska aspekterna. En Tripadvisorrecension poängterade emellertid också de estetiska värdena med gravplatsernas växtlighet: ”The cemetery plots are really interesting. Some have beautiful ferns” (CKT808 2016). Även valet av växter – inte bara på begravningsplatsen i stort, utan även på de individuella gravplatserna – påverkas av mode och trender. Rosor, rhododendron och olika vintergröna buskar är ganska vanliga på gravplatserna på samtliga tre begravningsplatser. Under våren växte också många lökväxter, såsom snödroppar och påskliljor, samt andra fleråriga växter upp på många gravplatser. På Gamla kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar är det inte heller ovanligt att se murgröna växa över gravarna.

Det förekommer ganska ofta, i synnerhet på Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar men även på Östra kyrkogården, så kallade sorgeträd på vissa gravplatser. Namnet sorgeträd har de fått eftersom deras grenar slokar ner mot marken, och det innefattar alltså trädslag såsom hängbok, -björk, -ask och tårpil. Denna form av associativa växtval förespråkades redan då begravningsplatser började anläggas, med ett verk som Christian Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) som gott exempel (Schönbäck 2008, s. 122ff; Sörensen 2006, s. 177f). Än idag är dessa träd alltså förknippade med gravar och planteras på dessa. Många av de sorgeträd jag sett på gravplatserna är relativt unga. Valen av dessa växter skapar en sorts samstämmighet och koppling mellan gravplatserna inom en begravningsplats, och mellan begravningsplatserna i stort (Wingren 2013, ss. 167, 170). Detta är emellertid inte något som presenteras, beskrivs eller på ett tydligt sätt uppmärksammas av vare sig besökare eller kyrkogårdsförvaltning. Symbolik, stämningsskapande och kulturhistoriska värdeaspekter blir därmed inte belysta, utan växterna värderas främst för sina ekologiska och delvis sina estetiska aspekter. De kan också värderas utifrån sociala aspekter – i synnerhet av gravrättsinnehavare, som kan välja växter till exempel utifrån vad den döde uppskattade.

På Östra kyrkogården har jag inte observerat någon, som inte varit gravrättsinnehavare, som tittat på gravplatserna över huvud taget – oavsett om det gäller gravstenen, växterna eller någon annan del. Jag återkommer till detta i avsnitt 5.4 *Övergripande arkitektonisk utformning*.

5.2.3 Att läsa samhället – vikten av inskriptioner

”En vandring på kyrkogården är som en vandring i förfluten tid” skriver Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-c) på hemsidan för Gamla kyrkogården. Detta är ett påstående som görs för att fastslå platsen som ”inte bara idyll” (ibid.) – och alltså etablera en större komplexitet för platsens värden inom diskursen. Utöver den idylliska parkkaraktären, vars etablering inom diskursen jag analyserar nedan i avsnitt 5.3 *Grönytor*, lyfts Gamla kyrkogården här fram som bärare av ”ett stort stycke Malmöhistoria” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-c). Den Malmöhistoria som räknas i sammanhanget är historien om släkter som dominerat stadens utveckling under 1800- och det tidiga 1900-talet. Specifikt är det ”[i]nskriptioner på gravvårdarna” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-c; Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-b) som anses erinra om dessa viktiga Malmösläkter. Detta påpekas även i den text som sitter på anslagstavlan i entrén (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-a). Även recensenter på Tripadvisor lyfter denna kulturhistoriska aspekt som värdefull på platsen: ”Here for decades they have buried the most prominent citizens who managed to make a name for themselves in culture, art and politics” (dimohamed 2019), men noterar också att skillnaderna mellan de olika gravmonumenten är betydelsefulla i sammanhanget: ”you'll notice some gravestones are more expensive than others” (ValAtLondon 2018).

Här finns alltså en värdering av de historiska samhällsaspekter som går att avläsa utifrån i första hand inskriptioner på gravstenarna och de namn som står där – men som också går att koppla samman med det estetiska uttrycket. Men hur uttrycks egentligen dessa värderingar, och är de desamma på samtliga begravningsplatser?

5.2.3.1 *Berömda personers gravplatser*

I anknytning till turism och ’pilgrimsfärder’ till begravningsplatser blir det intressant att analysera hur man behandlar platsens mer celebra personer. Här finns det olika strategier begravningsplatserna emellan, som också de visar på olika sätt att uppfatta platsens betydelse, funktion och atmosfär. Att besöka berömda personers gravar är en klassisk typ av turism. Med anknytning till begravningsplatser som de tre som undersöks i denna studie anses de berömda personernas gravar ofta vara en del av ett nationsbygge, där de ’stora döda’ bygger ett kulturellt minne på nationell nivå. Typexemplet på detta är Père Lachaise i Paris, dit flera nationellt kända personer flyttades, däribland Abélard och Héloïse, Molière och La Fontaine (Laqueur 2015, ss. 213, 260ff) – men även i Sverige ville man bevara och visa upp gravplatserna för de medborgare vilkas minne ansågs vara ”nyttigt för kollektivet och för nationen” (Schönbäck 2008, s. 245ff). Denna typ av turism hade också en föregångare i filosofen Rousseaus ursprungliga grav, anlagd

omgiven av popplar på en ö i parken Ermenonville. Tusentals människor besökte den berömda graven (Curl 2000, ss. 25-27), och på plats uppstod en handel med olika guideböcker och souvenirer ”as at any tourist or pilgrimage site” (Laqueur 2015, ss. 257-260). Om Père Lachaise har det till och med skrivits att den anlades som ett dödens museum (Sommer 2003, s. 106). Sådana särskilt berömda begravningsplatser har en mycket speciell karaktär, och fortfarande i dag har Père Lachaise ikonstatus bland begravningsplatser – till stor del på grund av de många berömda personer som vilar här. ”Those cemeteries in which famous people or celebrities are interred can also be sites of pilgrimage for fans and enthusiasts”, menar Young och Light (2016, s. 65), ”and such cemeteries can be the setting for a range of commemorative rituals and performances.” Hur ser detta ut på Gamla, S:t Pauli och Östra kyrkogårdarna i Malmö?

På Gamla kyrkogården är vissa lokalt berömda personers gravar utvalda och markerade med en grön skylt vid gravens fotände, på vilken finns upplysningar om hur den intresserade besökaren kan göra för att få mer information om personen i graven. Att få berättelserna om de döda skickade på mail såsom skyltarna uppmanar till fungerar inte (provat 10/4, 25/5), vilket i likhet med svårigheterna med Östra kyrkogårdens ljudguide skapar en sorts dubbelhet i betoningen av de kulturhistoriska värdenas vikt på platsen. De utvalda personerna anses av kyrkogårdsförvaltningen vara viktiga nog för att skyltarna om dem ska stå kvar – men den besökare som faktiskt försöker följa instruktionen går bet, vilket för besökaren kan medföra att dessa kulturhistoriska värden framstår som mindre viktiga, trots att de framhävs. Det fungerar emellertid att manuellt skriva in länken till ID-Stories och komma till rätt person i webbläsaren på sin mobil. Hemsidan för Gamla kyrkogården länkar också direkt till ID-Stories. Exempel på personer som lyfts fram är Frans Henrik Kockum, industriman; Einar Bager, konstnär och Malmöskildrare; Bernhard Cronholm, tidningsman som grundade Sydsvenskan; och Nils Werngren, sjökapten och världsomseglare (IDstories 2002). Det sätt på vilket dessa personer lyfts fram är relevant att analysera med hjälp av begreppet kulturellt minne. De presenteras som representanter för dominerande släkter i utvecklingen av Malmö under 1800- och tidigt 1900-tal – kulturhistoriskt viktiga och värderade. Detta skapar en berättelse, ett kollektivt minne om Malmös framväxt. Om det kulturella minnet är kunskap med inbyggd kännedom om sin tillhörighet till en viss grupp (Assmann 2008, s. 114), blir de utvalda gravarna markörer för detta minne, där gruppen kan hämta ”medvetenheten om sin enhet och egenart” (Assmann 2016b, s. 115f). På så sätt görs de utvalda gravmonumenten på

Gamla kyrkogården till en institutionalisering av en del av Malmöbornas gemensamma historia – av de kulturella minnen som kan knyta samman samhället.

Värt att notera i sammanhanget är att de personer som lyfts fram med ett undantag alla är män. Medan männen och deras roll i samhället presenteras tämligen utförligt blir undantaget, prostinnan Augusta Nordstedt, egentligen inte presenterad alls utöver det som står på gravstenen – namn, flicknamn och levnadsår. I kontrast till den Malmöhistoria och personhistoria som delges besökaren med avseende på männen, utgörs Nordstedts presentation av spekulation: ”Jag vet inte när Augusta fyllde år, men tänker mig att det är någon dag i de veckor då vitt, grönt och blått är som vackrast tillsammans” (Schlasberg 2005), vilket knyter an till växtligheten där hon är begravd. Den enda kvinna som lyfts fram kopplas därmed enbart till Gamla kyrkogården. Trots att Nordstedt och hennes grav har genomgått en musealiseringsprocess har alltså inga nya berättelser tillförts graven, inte heller har graven infogats i det mer övergripande kulturhistoriska narrativet på Gamla kyrkogården (Smeds 2007, s. 66f). På så vis blir möjligheten att få insikt i kvinnans roll i samhället en annan del av de kulturhistoriska aspekterna som inte värderas på platsen.³

I kontrast till detta står S:t Pauli kyrkogårdars behandling av till exempel en så berömd svensk författare och ledamot av Svenska Akademien som Hjalmar Gullberg. Det finns ingen information om att Gullberg vilar på denna begravningsplats på någon anslagstavla eller liknande, inte heller någon möjlighet att få mer information vid själva graven. På hemsidan för S:t Pauli kyrkogårdar kan man emellertid genom en länk komma till en liten broschyr som handlar om kapellet på S:t Pauli mellersta kyrkogård. I texten där nämns några av de mer berömda personer som vilar på denna del av begravningsplatsen, däribland Hjalmar Gullberg; Axel Danielsson, som grundade tidningen *Arbetet*, och Eric ”Hövdingen” Persson, tidigare ordförande i MFF (Rosenschöld u.å., s. 3). Det är emellertid en lång väg att klicka sig fram, och informationen är mycket knapp. På begravningsplatsen vilar också andra som inte nämns, både flera representanter för Malmöläkter av samma kategori som de uppmärksammade på Gamla kyrkogården och andra såsom schweiziske Nutin Cloëtta, en av grundarna av Cloëtta chokladfabrik.

³ Enligt uppdateringen som gjorts av sidan 21/3 2021 kommer en uppdatering. På vilket sätt är emellertid inte klarlagt, men kanske kommer framtidens besökare att kunna läsa mer om Augusta Nordstedt.

Gravstenen för Gullberg och hans trolovade Greta Thott, som nämnts ovan, är i sig inte speciell i läge, material eller utformning, utan består enbart av en enkel, liggande vit marmorplatta med namnen. Detta innebär att en besökare mycket lätt kan gå förbi utan att lägga märke till den. Anledningen till att kyrkogårdsförvaltningen eller någon förening såsom SKKF underlåter att på något sätt märka ut Gullbergs grav är i detta fall inte frågan. Vad detta kan signalera – eller låta bli att signalera – om platsens betydelse och användningsområde är emellertid intressant för uppsatsens frågeställningar. Vad säger det? Att besöka avlidna berömdheters gravar är inte en funktion som platsen uppmuntrar till – man 'gör inte det mesta av' de 'attraktioner' eller 'utställningsartefakter' som finns att tillgå, till skillnad från på Gamla kyrkogården. Detta kan tolkas som att respekt för de avlidnas vila är en prioritering, både med avseende på litterära turister och eventuell vandalism. Samtidigt får då det kulturhistoriska värdet för platsen på ett sätt en mindre framträdande roll. Det går emellertid också att argumentera för att en stor mängd skyltar skulle kunna störa atmosfären och öka 'museikänslan', medan bristen på skyltar i så fall istället lyfter platsen som ett levande, aktivt och demokratiskt kulturarv. Besökaren kan då möta berömda författare, trotjänarinnor och en nyligen avliden anhörig under samma promenad – inte lika inför döden på det sätt som de själva valt att presentera sig genom gravvården, men lika inför besökaren utifrån det sätt som deras sista viloplatsers kontextualiseras.

Värt att notera är emellertid också att det finns en tendens att besökare placerar MFF-halsdukar på före detta ordföranden Eric Perssons grav (Sveriges Radio 2014), trots att det inte heller finns någon särskild information om var man finner den. I detta fall är det snarare det kommunikativa minnet som gör sig gällande, då individer markerar grupptillhörighet som MFF-supportrar genom att visa uppskattning, respekt eller lojalitet gentemot en viktig figur för gruppen. I kontrast till detta står de institutionaliserade kulturella minnen som officiellt lyfts fram på Gamla kyrkogården för att markera samhörighet. Att placera en MFF-halsduk på Perssons grav signalerar tillhörighet och delaktighet i det kommunikativa minnet för den besökare som placerar halsduken, men även för de besökare som sedan ser och förstår innebörden av halsduken på platsen.

På Östra kyrkogården vilar egentligen bara en person som kyrkogårdsförvaltningen uppmärksammar, nämligen arkitekten Sigurd Lewerentz. Arkitektens gravplats är inte utmärkt och det finns inga skyltar eller annan information på plats om Lewerentz gravplats. Emellertid är det faktum att han är begravd där omnämnt både på Östra kyrkogårdens hemsida, ID-Stories och i ljudguiden (Malmö

kyrkogårdsförvaltning u.å.-k; IDstories 2021b; Guidad tur 2015a) – tecken på att detta är något att värdesätta. Det faktum att kyrkogårdsförvaltningen valt att lyfta fram Lewerentz på detta sätt, medan andra berömda personer inte omnämns, skapar ett fokus på begravningsplatsens övergripande arkitektoniska utformning. Eftersom Lewerentz är Östra kyrkogårdens arkitekt, och hans gravplats svår att finna, fungerar kyrkogårdsförvaltningens fokus främst som en förhöjning av värdet av platsens övergripande estetiska aspekter. Detta sker på bekostnad av dess kulturhistoriska eller sociala aspekter, och varken kommunikativa eller kulturella minnen sätts direkt i spel. Kontrasten mellan hur berömda personers gravplatser behandlas och presenteras på de olika begravningsplatserna blir därmed tydlig. Det sätt på vilket kyrkogårdsförvaltningen lyfter Lewerentz framför alla andra begravda på Östra kyrkogården görs även tydligt i anslutning till de krigsgravar från andra världskriget som finns på platsen. I ljudguiden är det ingen av dessa flygare som nämns vid namn, yrke, grad eller liknande – bara propellern som markerar deras gravplats och deras nationalitet nämns (Guidad tur 2015b). Även om detta mer kulturhistoriska värde lyfts, hamnar det i skymundan eftersom inga namn nämns. Detta står i skarp kontrast till SKKF:s Kulturgravar.se (2019), där radiooperatören Oakley J Ragland Jr, en av de begravda på den lilla krigskyrkogården, är den enda personen på hela Östra kyrkogården som blivit uppmärksammas. Övriga begravningsplatser har ännu inte alls tagits med i satsningen. Inte heller denna presentation av gravplatsens kulturhistoriska värde beroende på den som ligger begravd där är emellertid i närheten av den presentation som görs på Gamla kyrkogården. Betoningen som ändå görs på enbart Lewerentz namn skapar, i kontrast till S:t Pauli kyrkogårdar, främst en belysning av Östra kyrkogårdens estetiska värden.⁴

5.2.4 Kontextualiseringen av gravplatser

De visuella markörer som kännetecknar begravningsplatsen mer än något annat – själva gravplatserna med sten och annan utsmyckning – värderas alltså på olika sätt på de tre begravningsplatserna. I första hand värderas gravplatsernas estetiska och kulturhistoriska aspekter, men på tämligen ospecificerade sätt. Mycket av den estetiska upplevelse och kunskap om det förflutna som gravarnas utformning och samspel kan ge lämnas åt den individuella besökaren att förstå. Även om begravningsplatsen kan förstås som ett demokratiskt kulturarv genom den makt

⁴ I koppling till hur berömda personers gravar hanteras och presenteras går att göra en kontrasterande utblick mot de observationer jag gjort av Skogskyrkogården och Norra begravningsplatsen i Stockholm. På de kartor som är uppsatta på Skogskyrkogården är Greta Garbos grav utmärkt. På Norra begravningsplatsen är flera av de mest kända namnen nämnda på informationsskylten vid entrén och på hemsidan. De finns inte med på någon karta, men den intresserade besökaren erbjuds att ta en karta med sig på sin vandring genom begravningsplatsen.

som varje gravrättsinnehavare utövar och har utövat, blir kunskapen knuten till detta kulturarv något som till stor del regleras av vad experterna prioriterar. Även om besökare kan tolka och definiera platsen utifrån sina egna föreställningar och kunskaper, kan deras uppfattning påverkas av den presentation, kontextualisering, 'musealisering' – eller icke-musealisering – som kyrkogårdsförvaltningen gör. Besökare är å ”ena sidan [...] underställda makten, å andra sidan [...] en förutsättning för dess effektivitet och deltar på olika sätt i dess utövning” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 21). Till exempel är det ingen av recensenterna på Tripadvisor som reflekterat över vilka gravar som valts ut som minnesmärken över viktiga personer – eller att endast en av personerna är en kvinna. Det tycks inte heller vara någon som funderat över gravstenarnas utformning mer än för att kalla dem vackra och liknande estetiskt värderande termer. Kanske är detta en följd av vilken text, vilka berättelser, som kyrkogårdsförvaltningen tillför dessa platser.

I anknytning till presentationen av begravningsplatsen är det värt att notera att gravplatsernas numrering – gjord för att gravarna ska gå att lokalisera – enbart finns utmärkt på kartan för varje kvarter. Inte på någon av de tre begravningsplatserna är denna numrering placerad även vid själva graven. Detta gör det svårare att hitta specifika gravar på platsen. Det kan tyckas vara en detalj i sammanhanget, men fungerar som ytterligare ett sätt att påverka diskursen och utöva makt över både plats och besökare. Att inte markera varje gravplats med numrering kan i sammanhanget tolkas som ett sätt att visa respekt för den döda och hans närstående. Om numreringen av gravar kan påminna om numrerade artefakter i en museimonter, går avsaknaden av nummer att läsa som en sorts 'icke-musealisering', där graven helt behåller sin ursprungliga funktion. Besökare kan då inte vandra på någon av de tre begravningsplatserna 'efter nummer', vilket kan leda till att de blir mer medvetna om varje gravplats funktion som minnesmärke. Kanske blir då varje enskild gravplats betraktad med mer fokus och respekt. Att inte placera ut numren kan också sätta den övergripande utformningen och atmosfären i fokus, snarare än den enskilda graven. Samtidigt gör avsaknaden av numrering vid gravplatsen varje enskild grav svårare att hitta – inte bara berömda personers gravar, utan även de som tillhör till exempel en vän eller anhörig.

5.3 Grönytor

Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-c) beskriver på hemsidan för Gamla kyrkogården platsen med orden: ”Få kyrkogårdar kan uppvisa en sådan idyll och lummighet som Gamla kyrkogården”. Denna beskrivning ger en god insikt i ett av de mest framträdande dragen hos denna begravningsplats idag. Landskapet här

utgörs till stor del av öppna grönytor, som fylls av blommor om våren – först gult av vintergäck och lite längre fram blått av scilla. På dessa grasmattor står inga gravvårdar, ytan bryts bara av enstaka träd. Här promenerar besökare över gräset idag, ofta med sin hund, eller slår sig ner direkt på marken (se bild i Rosengren & Striner 2013, s. 63). När scillan blommade (observation 10/4) var dessa ytor de mest populära på Gamla kyrkogården, då besökare stannade upp för att titta på det blå havet av blommor, fotografera det – och gärna ta selfies. Flera besökare valde att ta bilder av sina barn liggande bland blommorna, och flera av de vuxna ville även ha bilder av sig själva då de hoppade högt i luften mitt ibland blommorna. Här lyfts växtlighetens estetiska värden fram av besökarna. De som promenerar, rastar hunden eller har picknick värderar snarare platsens sociala aspekter. Som helhet är dessa grönytor på Gamla kyrkogården ett tydligt exempel på hur begravningsplatser i dagens förtätade städer på många sätt blir behandlade som parker (Evensen, Nordh & Skaar 2017, s. 76f; Grabalov 2018, s. 75; Swensen 2018, s. 58).

I många av de recensioner som lämnats för platsen på Tripadvisor är det just grönskan och parkkvaliteterna som står i centrum – inte sällan kontrasterade mot gravmonumenten. Exempel på detta är recensioner som ”Trevligt promenadstråk” (Helena 2019) där platsens beskrivs som ett ”härligt promenadstråk med naturkänsla, i kontrast till storstadspulsen”, eller en från ValAtLondon (2018) som gjort insikten att ”People in Malmo [sic!] actually use this space as a park to stroll, run and relax”. Användaren Linnianna T (2017) satte i sin recension fingret på en känsla som flera andra recensenter också uttryckt, nämligen att ”This park/cemetery was very odd for me, because where I am from, cemeteries are not regarded as a place of recreation and fun walks”. Samtidigt fanns det redan i början av 1800-talet vissa ambitioner både i Europa och i Sverige (här visade det sig främst i arkitektävlingar och planritningar) att anlägga begravningsplatser på ett sätt som även inbjöd till promenader (Schönbäck 2008, ss. 68f, 267ff; Swensen 2018, s. 59). Tanken om att begravningsplatsen inte enbart var ”de dödas viloplats utan även skulle kunna användas som promenadplats” gjorde sig gällande även i början av 1900-talet (Nolin 2006, s. 82). Den allmänna och tillåtna användningen av begravningsplatser i Sverige som rekreationsområde har därmed en historisk bakgrund, även om det i dag utökats till att omfatta många fler aktiviteter än promenader.

5.3.1 Allmänna linjen

Under många av de tre begravningsplatsernas nu inbjudande gräsytor vilar ett stort antal avlidna. Detta är inte alltid tydligt, till exempel på Gamla kyrkogården, där

gravvårdarna – som ju är en markör för en gravplats – i flera av kvarteren ligger på rad längs gångarna, medan gräsmattor nu breder ut sig innanför denna yttersta rad. Som Schönback (2008) konstaterar:

Gravplatserna tilldelades inte slumpmässigt utan enligt på förhand och av kyrkoråden fastställda reglementen. Avgränsade områden särskildes från andra, och vissa kategorier av människor lyftes fram. Den sociala ordningen blev tydlig. Begravningsplatserna tog således både formen av ett slags museer över de döda och deras plats i samhället samt av stadens bebyggelsemönster och organisation.

(s. 273)

På de ytor där besökare nu fokuserar på sociala värden som lek, picknick eller att rasta hunden, eller estetiska och ekologiska värden som vintergäck och scilla, har alltså fattiga människor begravts enligt det system som kallades för allmänna linjen eller linjegravar. Detta system togs i bruk i början av 1800-talet och försvann inte förrän under 1960-talet. Allmänna linjen innebar att gravplatsen uppläts gratis men under en begränsad tid, och att de döda begravdes i ordningen de avlidit – på en och samma 'linje' inom området (Andréasson 2012, s. 50). Rosengren och Striner (2013) tar exemplet kvarter tre på Gamla kyrkogården:

På den stora gräsmattan som vetter åt Stora Nygatan finns inga gravstenar, men många människor finns begravda därunder. Här begravde man fattiga vars enkla träkors sedan länge vittrat sönder och här begravde man i anonyma gravar mördare och brottslingar.

(s. 62)

Detta är emellertid något som inte tydliggörs på något sätt varken med skyltar eller liknande på plats eller på Gamla kyrkogårdens hemsida. Det är inte heller något som uppmärksammas av besökare på platsen, som alltså kan se dessa grönytor, som en Tripadvisorrecensent (AlfredoMDQ 2019) gjorde, som ”a beautiful wooded garden”.⁵ Bruket av dessa ytor varken antyder eller uppmärksammar den funktion av gravplats som dessa ytor fortfarande har. Detta framträder tydligt genom några jämförelser med liknande ytor på Östra kyrkogården och S:t Pauli kyrkogårdar.

På Östra kyrkogården är kvarter 23, i kyrkogårdsförvaltningens ljudguide kallat ”Ensamgravarna”, bevarat för eftervärlden ”som ett kulturhistoriskt dokument på kyrkogården” (Guidad tur 2015d). Kvarteret innehåller gravar anlagda enligt principen allmänna linjen, i likhet med de gravplatser som nu utgör fria grönytor på Gamla kyrkogården. Detta gravskick finns inte kvar idag, och kvarter 23 är ”den sista mer samlade resten” av flera kvarter med denna typ av gravar på Östra kyrkogården (Guidad tur 2015d). Även om kvarter tre på Gamla kyrkogården och kvarter 23 på Östra kyrkogården följde liknande principer i gravskick är de anlagda

⁵ Tripadvisor's översättning via Google Translate. Originalrecensionen i fulltext lyder: ”Es el viejo cementerio de Malmo. Una belleza. Ya hay pocas tumbas, pero es un jardín arbolado precioso”

med över 100 års mellanskillnad. Detta blir tydligt till exempel genom att de som begravdes på Gamla kyrkogården enbart hade enkla träkors som markerade deras gravar, som naturligtvis förstördes med åren. På Östra kyrkogården vårdas och bevaras däremot de marmorplattor som finns i kvarteret så att de hålls läsbara. Områdena skiljer sig också åt genom att kvarteret på Gamla kyrkogården, åtminstone i dag, nästan uteslutande är en gräsmatta medan det grästäckta kvarteret på Östra kyrkogården omges av häckar och innehåller en del buskar. Marmorplattorna som markerar gravplatserna står uppställda i täta rader. Det finns därmed skillnader i struktur och 'vad som finns' att se, uppfatta och bevara på de två platserna, vilket påverkar både kyrkogårdsförvaltningen och besökarna. Samtidigt påverkar också kyrkogårdsförvaltningen och besökarna i sin tur de båda platserna genom att värdera dem på olika sätt. Behandlingen av kvarter 23 på Östra kyrkogården värderar områdets kulturhistoriska aspekter, medan behandlingen av Gamla kyrkogårdens grönytor med linjegravar värderar i första hand sociala aspekter.

5.3.2 Gränsdragningar

Ett annat belysande exempel från mina observationer på S:t Pauli kyrkogårdar (14 mars, cirka 14.30) är ett kort utbyte mellan en förälder och ett litet barn. Mellan två singelklädda gravplatser längs huvudleden i kvarter två på S:t Pauli mellersta kyrkogård ligger en gräsbevuxen gravplats. Barnet gick ett par steg ut på gräset innan föräldern stoppade det genom att fatta barnets hand och säga: "Nej, där får man inte gå. Det är också en grav." Förälderns uttalande förutsätter och markerar ett par uppfattningar, till att börja med att en grav är mark som man inte får gå på – och att det är så viktigt att barnet behöver stoppas och förmanas direkt. Betoningen på att denna gravplats *också* var en grav kan tolkas som att den är det fastän ytan inte ser likadan ut som gravarna intill (med singel) – det vill säga att det behöver betonas att även en gräsyta kan vara en grav. Förklaringen av att även denna yta var en grav kan också koppla till att gräsytan kan uppfattas som mindre avskild och markerad än gravarna intill.

Att man som besökare inte ska få betrakta begravningsplatsen som en vanlig park och strosa fritt överallt är något som uttrycks av Anna-Carin Forsman, kyrkogårdstekniker i Malmö, i ljudguiden för Östra kyrkogården (Guidad tur 2015c). Forsman menar att till exempel de stora gräsmattorna som utgör kistlundar på Östra kyrkogården kan vara problematiska eftersom det händer att till exempel hundägare "förirrar sig" dit (Guidad tur 2015c). Just öppna gräsytor tycks verka inbjudande på besökare även på begravningsplatser och kan leda till ett bruk av

platsen som antyder en uppfattning av den som en park i högre grad (Nordh & Evensen 2018, s. 87f). Detta förstärks även av den observation jag gjorde på S:t Pauli kyrkogårdar (10 april, cirka 15:45), då en grupp människor promenerade och uppehöll sig med sina hundar på gräset i minneslunden på S:t Pauli mellersta. Trots att skyltar är uppsatta vid varje ingång till minneslunden där det står att gräsmattan ej får beträdas var detta alltså något som dessa besökare inte uppfattade eller valde att ignorera. Under denna grönyta är de dödas aska gravsatt, vilket skapar en liknande problematik som den vid Östra kyrkogårdens kistlunder, med det förbehållet att förbudet uttryckligen uppmärksammas på S:t Pauli kyrkogårdar. Denna typ av bruk skapar en uteslutning av vissa av platsens kulturhistoriska värden, men även av vissa sociala aspekter som vi sett förut, kopplade till viljan att ”protect and advocate for those who [can] no longer speak for themselves” (Woodthorpe 2011, s. 265).

På samtliga av begravningsplatserna har jag observerat lekande barn, men kontexterna har varierat något. På Östra kyrkogården såg jag barn leka uppe på Hohögsåsen. Detta är naturligtvis en del av begravningsplatsen, men ingen ligger begravd i slänten på södra sidan, där de lekte. På både Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar har jag emellertid observerat barn som lekte just på grönyterna där gravar anlagts enligt allmänna linjen. På Gamla kyrkogården ser dessa ytor enbart ut som gräsmattor innanför de större gravvårdarna, men på S:t Pauli kyrkogårdar finns det kvar flera markerade gravplatser inom dessa ytor. Dessa påminner om det helt bevarade kvarter 23 på Östra kyrkogården, med enkla marmorplattor som markörer. På S:t Pauli kyrkogårdar är dessa områden emellertid varken utmärkta som på Östra kyrkogården, eller direkt omgivna av en yttre rad av gravmonument som på Gamla kyrkogården. Istället ligger de som öppna kvadrater av gräs med enstaka träd, och vissa spridda gravstenar. Detta skapar en viss otydlighet på platsen, i synnerhet som minneslunden på S:t Pauli mellersta kyrkogård ser i princip likadan ut – men saknar gravstenar. Ett par bänkar står utställda på gräsmattorna i dessa äldre linjegravskvarter, där besökare gärna sätter sig en stund för att dricka lite kaffe, prata eller njuta av solen. Till skillnad från den gravplats med gravrättsinnehavare i kvarter två på S:t Pauli mellersta kyrkogård som föräldern förmanade sitt barn att inte gå på, värderas dessa ytor återigen mer för sina sociala aspekter – lek och umgänge.

På Gamla kyrkogården blev konflikten mellan olika uppfattningar och definitioner av begravningsplatsen emellertid åter tydliggjord när tre yngre barn från två olika sällskap lekte i blommorna i kvarter tre. Deras skratt, skrik och spring drog

uppmärksamhet till sig, bland annat från ytterligare ett barn i samma ålder som gick förbi på huvudleden tillsammans med sin förälder. Barnet var på väg ut på grönytan för att ge sig in i leken när föräldern stoppade det och förmanade: ”Det är *ingen* lekplats!” innan de gick vidare (10 april, cirka 12:30). De andra barnen fortsatte sin lek. Även om barnens lek inte ledde till en öppen konflikt, tydliggjorde detta utbyte en stor skillnad i de olika föräldrarnas värdering och definiering av Gamla kyrkogården som besöksmål.

I de olika besökarnas handlingar i förhållande till begravningsplatsernas grönytor och gränsdragningar både materiellt och etiskt synliggörs maktförhållanden samt mönster och skiftningar i diskursen. Emellertid är det viktigt att ha i åtanke att dessa grönytor, även om de delar många egenskaper, också skiljer sig åt på vissa sätt. Både begravningsplatsernas läge i staden, deras ålder och – i anslutning till detta – hur lång tid som gått sedan människorna som vilar under gräsmattorna blev begravda spelar roll för hur de definieras. När staden förtätas blir de existerande grönytor centrala platser för stadens invånare. Begravningsplatser ”är fredade för lång tid och förändras inte på samma sätt som parker och andra naturområden kan göra” (Sandell 2010, s. 7). Detta innebär inte bara att begravningsplatsens karaktär förändras långsammare än andra grönytor, utan också att den är en urban grönyta som är svår att göra om till något annat, vilket specificeras i Begravningslagens andra kapitel, 14 § (SFS 1990:1144). Därigenom blir värderingen av begravningsplatsernas karaktär som urban grönyta mer central, med avseende på sociala, ekologiska och estetiska aspekter. Av föreliggande uppsats empiri är detta i synnerhet sant för S:t Pauli kyrkogårdar, som är den enda grönytan i den delen av staden (Grabalov 2018, s. 77). I samklang med detta lyfter Malmö kyrkogårdsförvaltning, bortsett från i broschyren om kapellet, enbart fram S:t Pauli kyrkogårdar som ”centralt belägna i Malmö” och ”med sina vackra träd och sin blomsterprakt väl värda ett besök” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-i), även för dem som inte har anhöriga begravda där – ”en verklig idyll” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-h). Här framträder den karaktär av trädgård eller liknande privat yta som jag analyserade i avsnitt 5.1.3 *En avskild plats?* återigen. Den person som tränade med drillstavar på gräset i kvarter 14 på S:t Pauli södra kyrkogård är ett exempel på detta.

När en person varit begravnen länge nog för att passera ut ur tidsspannet för det kommunikativa minnet kan hen bli del av ett kulturellt minne, eller falla i glömska. Som del av det kulturella minnet blir själva individen – om det inte rör sig om någon berömd person som många därför kan relatera till – mindre viktig än sin

samhällsroll, gravvårdens estetiska egenskaper och så vidare. Med tiden blir gravplatserna på så vis del av de övergripande fenomenen 'begravningsplats' och 'minneskultur' snarare än faktiska enskilda minnesplatser över bara den begravda. Detta medför i sin tur att begravningsplatsen med tiden, även om dess ålder kan ge "a special atmosphere" och den uppfattas som "tranquil, secretive, and contemplative" i förhållande till andra grönytor (Swensen 2018, s. 59), skulle kunna definieras som en plats för minnen på ett mer generellt plan, snarare än kopplat till just de individer som begravs där. Som Aleida Assmann (2016a, s. 127) skriver kan ett minnesmärke i vissa fall ses som något som "får minnets dynamik att stagnera, bringas till avslut och därmed dö ut". Även om gravarna inom dessa tre begravningsplatser fortfarande ligger inom de tydligt markerade gränserna för en aktiv begravningsplats, kan paralleller dras till de äldre begravningsplatser i staden som nu inte längre är markerade utan ligger under gator och hus (Rosengren & Striner 2013, ss. 31-39). När minnet stagnerar bär de materiella uttrycken för det inte längre på samma betydelser:

Inget åldras nämligen snabbare än det i tidstypisk form gjutna anspråket på evighet. Detta bekräftas av stadens många monument och minnesmärken som inte längre uppfattas med några framtida anspråk, utan tvärtom som historiska vittnesmål om en förgången tid.

(Assmann 2016a, s. 126f)

Med den svenska begravningsplatsens diskurs i svängning – och därmed även de kulturella minnen som är en del av den – innebär det att besökare kan tolka platsen på ett friare sätt. På så sätt kan grönytor bli definierade som platser för att rasta hunden, träna, leka och dylikt – vilket i sin tur påverkar definitionen av hela begravningsplatsen. Detta är emellertid något som ger upphov till konflikt, precis som bruket av vägarna. Återigen vill jag lyfta boins (2019) Tripadvisoromdöme om Gamla kyrkogården: "Problemet med att ha en dylik park mitt inne i stan är dessvärre att både hundägare och cyklister förpestar miljön. Jag har sett hundägare släppa lös sina hundar så dom kan springa runt bland gravarna och göra sina behov". Trots att tidens gång kan påverka vilken roll en grav spelar i det kollektiva minnet, finns det alltså ändå olika krav på och definitioner av dessa ytor, som ställs emot varandra.

5.3.3 När en grav inte syns – finns den då?

Dessa olika sätt att behandla och beskriva grönytor som utgör gravplatser av olika slag visar på det komplexa maktspel som begravningsplatsen är arena för. Med avseende på Gamla kyrkogården blir emellertid omvandlingen av de gravplatser som tillhört allmänna linjen till omarkerade grönytor ett exempel på hur vissa utsagor inom diskursen bekräftas som sanna. Detsamma gäller i princip för S:t Pauli

kyrkogårdar, trots att en del markerade linjegravar fortfarande förekommer. En klar tendens både hos kyrkogårdsförvaltningen och besökarna är att definiera gräsmattorna som parkområde snarare än någon av de andra betydelser som skulle kunna lyftas fram. Hur blir då denna utsaga sann? De öppna grönytor på dessa begravningsplatser ligger innanför det staket som avgränsar platsen från den övriga staden. På så sätt är de närmare knutna till de bevarade gravmonumenten än till den övriga staden, både visuellt och praktiskt. Parkerna i Malmö stängs inte över natten, medan samtliga av denna studies begravningsplatser i skrivande stund endast är öppna 7.15-21 varje dag. Detta skiljer hela området och därmed även gräsmattorna från stadens parker.

På Gamla kyrkogården är de öppna ytorna emellertid ganska dominerande visuellt. I överensstämmelse med begravningsplatsens utformning med köpta gravar med monument längs gångar och staket är dessa väl placerade för att väcka uppmärksamhet. Eftersom de omger en stor öppen yta framstår de emellertid – i de flesta av kvarteren – som ganska få och fristående. Detta skapar det intryck av att Gamla kyrkogården är en park med gravar – snarare än en begravningsplats i första hand – som flera recensenter på Tripadvisor har reagerat på (exempelvis IPABRA2 2019; Seno de Alpha 2020). På ID-Stories för Gamla kyrkogården betonas detta ytterligare med orden: ”främst är Gamla Begravningsplatsen en stilla park för Malmöbor och turister att vandra i” (IDstories 2021a). Även det som inte finns på platsen bidrar till att bekräfta utsagan om dessa grönytor som park snarare än gravplatser. Tydligast är just avsaknaden av gravstenar. I Sverige förknippas en gravplats traditionellt med en gravvård. I kontrast till både detta och de varierade – men tämligen iögonfallande – gravvårdar som faktiskt finns på platsen talar avsaknaden sitt tydliga språk. Det är emellertid ingen självklarhet, eftersom även frånvaro kan dra uppmärksamhet till sig. Kontrasten mellan gravvårdarna och avsaknaden av gravvårdar har potentialen att väcka frågor till exempel om vårt samhälle, både historiskt och idag, och om vilken roll status spelar i döden. För att frånvaron ska kunna uppfattas som en närvaro i detta fall skulle emellertid krävas något som drar uppmärksamhet till likheterna mellan gravarna med monument och gravarna utan monument. Eftersom linjegravarnas existens inte omnämns någonstans förblir deras frånvaro en frånvaro. De befintliga gravvårdarna markerar den avlidnes frånvaro, eftersom vården inte blivit rest om personen varit vid liv. Samtidigt utgör denna markör av frånvaro av liv en närvaro av minne i världen – något som alla som ser gravstenen blir medvetna om (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, ss. 107ff, 213ff; Sommer 2003, s. 110). Inom ett område på de äldre kvarteren har en minneslund anlagts, där bortgångna människor kan begravas

även idag. Här finns inga gravvårdar och här vet ingen var någon är begravd – men här finns en markerad frånvaro genom de avgränsningar som gjorts med både växtlighet och andra arkitekturelement. I förhållande till dessa två gravskick framstår presentationen och bruket av de öppna grönytorna som en dubbel frånvaro – av de avlidna från livet och av deras minne från världen.

Young och Light (2016, s. 65) menar att "[c]ontemporary cemeteries are increasingly valued as urban green spaces, marking a return to the nineteenth century notion of cemeteries as urban parks". Genom att kyrkogårdsförvaltningen inte på något sätt på Gamla kyrkogården visar att även de öppna ytorna har fungerat som gravplatser och att de döda fortfarande vilar där, och genom att på hemsidan beskriva platsen med ord som idyll och lummighet, skapas dessa ytor som parkområden som en sanning inom diskursen. Denna sanning skapas i lika hög grad genom besökarnas bruk av platsen och sätt att beskriva den online. För dessa brukare är "the fact the cemetery is a place of burial [...] incidental or irrelevant" (Young & Light 2016, s. 65). Den hegemoni som platsens roll som en 'urban green space' i den förtätade staden innehar kan i sin tur påverka även hur både äldre och nyare gravvårdar och andra smyckningar uppfattas. Det skulle kunna innebära en större musealisering av i alla fall de äldre gravplatserna, som då delvis förändrar betydelse. Deras roll som materialiserat minne över en individ kan då ta en mindre framträdande roll, medan till exempel estetiska aspekter och funktionen som bärare av stadens och samhällets kulturella minne framhävs. Samtidigt kan skiftningen i definition av de öppna ytorna innebära en form av historierevisionism. Att de mer monumentala gravvårdarna bevaras eftersom dessa bedöms vara av kulturhistoriskt och estetiskt värde, medan ytorna där resten av samhällets skikt begrovs blir grönytor där besökare kan sola, sporta, ha picknick och så vidare är en klassfråga. Det är en klassfråga både historiskt och idag, eftersom det kan visa hur vi idag behandlar dem som varit utanför i samhället då de levde och därför aldrig haft några mer permanenta eller monumentala gravvårdar. På så vis utesluts de även i dag, både ur historieskrivningen och från att vara representanter för de motsvarande grupper som står utanför i dagens samhälle. Detta blir en form av historierevisionism som döljer inte bara individerna som är begravda här utan också det som begravningsplatsen kan berätta om hur samhället såg ut när de begravdes. Istället för att dra uppmärksamhet till hur dessa individer och grupper tillåtits att blekna ur det kulturella minnet förstärker dagens definition av grasmattorna som parkområde detta.

5.3.4 Växtlighet: skönhet och mångfald

Begravningsplatsernas roll som urbana grönytor medför även att de ekologiska värdena delvis blir belysta. Eftersom även växtligheten är skyddad på begravningsplatserna innebär det att de blir viktiga för mångfalden – både för växter och djur. Jag återkommer till detta i avsnittet 5.4.1 *Lummighet och struktur* nedan. Vad gäller växterna på gräsmattorna på de tre begravningsplatserna blir dessa värderade på lite olika sätt. Gamla kyrkogårdens gräsmattor värderas i huvudsak estetiskt med avseende på scilla och vintergäck. På både Östra och S:t Pauli kyrkogårdar får emellertid delar av deras gräsmattor växa upp till ängar över sommarmånaderna. Detta fungerar likadant på Gamla kyrkogården men lyfts inte fram på något sätt. På Östra kyrkogårdens hemsida beskrivs hur Hohögsåsen ”[f]ör besökaren i dag är [...] en attraktion genom sitt vackra bestånd av vilda blommor. Den rika floran innehåller ett flertal ovanliga växter” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-l). Formuleringen innehåller en värdering av både estetiska och ekologiska aspekter, där blommornas skönhet får utrymme parallellt med att mångfalden blir belyst. På S:t Pauli södra kyrkogård är betoningen av de ekologiska värdena än mer uttalat. På gräsmattorna i kvarter 12 och 14 berättar en skylt: ”För att öka den biologiska mångfalden så låter vi gräset växa här i sommar” (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2020a), med en vidare förklaring av vad detta innebär för växtlighet, insekter och fåglar. Detta är den enda information, utöver den allmänna, som inte vänder sig till gravrättsinnehavare på S:t Pauli kyrkogårdar. Just på S:t Pauli kyrkogårdars grönytor har jag också observerat fågelskådare, vilket också belyser platsens ekologiska värden.

5.4 Övergripande arkitektonisk utformning

Hittills i detta kapitel har jag redogjort för och analyserat delar av de tre begravningsplatserna. De olika ytor och element som avhandlats – entréer, vägar, kvarter med gravplatser och grönytor – är alla del av begravningsplatsen som helhet, del av dess arkitektur. Redan när begravningsplatserna började anläggas i slutet av 1700-talet var detta en arkitekturteoretiskt medveten rörelse. I både böcker och i instruktioner för arkitekttävlingar, internationellt och i Sverige, gavs riktlinjer för hur en begravningsplats bäst skulle anläggas. Exempel är Jacques-François Blondels *Cours d'Architecture* och Christian Cay Laurentz Hirschfelds *Theorie der Gartenkunst*, samt Fredrik Magnus Pipers program för Konstakademiens tävling år 1811 (Schönbäck 2008, ss. 52-72). Det fanns tämligen få exempel på hur en sådan här begravningsplats kunde te sig i verkligheten, men de tyska begravningsplatserna i Herrnhut och Dessau utgjorde viktig inspiration (Schönbäck 2008, ss. 40-52). Under modernismen blossade diskussionen om den arkitekturtråde

begravningsplatsen och dess utformning återigen upp, i Sverige med representanter som Torsten Stubelius och Harald Wadsjö (Nolin 2006, s. 80ff). Kritiken som då riktades mot begravningsplatserna från andra halvan av 1800-talet hade stora likheter med den som riktades mot ”tidens offentliga parker, som beskylldes för att vara bjärta, plottriga och fula, verk av praktiskt inriktade trädgårdsmästare, snarare än estetiskt skolade arkitekter” (Nolin 2014, s. 136). Med denna arkitektoniska medvetenhet i åtanke blir det centralt i föreliggande uppsats att även studera begravningsplatsernas övergripande arkitektoniska utformning och hur denna presenteras och värderas. Detta görs emellertid tämligen översiktligt, med grund i de element som redan blivit utredda.

Östra kyrkogården är den begravningsplats som i första hand lyfts fram för sin arkitektur. Malmö kyrkogårdsförvaltning beskriver det till exempel så här på sin hemsida: ”Östra kyrkogården är känd för sin formgivning och skönhet långt utanför landets gränser. Kyrkogårdens arkitektur har skapats av den välkände arkitekten Sigurd Lewerentz” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-l). Kyrkogårdsförvaltningen vill alltså belysa begravningsplatsens värde genom att poängtera att den är utformad av Lewerentz, som var en av de ledande svenska arkitekterna under sin livstid, och erhöll berömmelse även internationellt. Fortfarande idag är han en viktig representant för sin tid, både i Sverige och utomlands – bland annat för sitt arbete med Östra kyrkogården i Malmö och Skogskyrkogården i Stockholm, som han utformade tillsammans med Gunnar Asplund (Nationalencyklopedin u.å.-b). Både på den övergripande sidan och den sida där det ges mer information om Östra kyrkogården är det Sigurd Lewerentz som är i fokus, liksom i de länkar som finns tillgängliga: ID-Stories och en helt fristående hemsida med än mer information om arkitekten. Även de byggnader som finns på begravningsplatsen presenteras utifrån detta perspektiv. Det är dessa estetiska aspekter som lyfts fram av kyrkogårdsförvaltningen, till synes för att betona att begravningsplatsen är värd att besöka – i synnerhet som Lewerentz är ”världskänd” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-k). Även i audioguiden betonas Östra kyrkogårdens övergripande arkitektur: ”...det är arkitekturen som är det dominerande i anläggningen och gravplatserna har en underordnad betydelse i detta” berättar Malte Sahlgren, före detta kyrkogårdschef (Guidad tur 2020a). Detta framträdde även vid mina observationer, då Östra kyrkogården var den enda av de tre begravningsplatserna där jag inte sett någon besökare som inte var gravrättsinnehavare titta på någon specifik gravplats. Platsen präglas av denna tydliga vision för den arkitektoniska helheten. Den ridå av bokträd som anlades i etapper redan från början avskiljer och skyddar begravningsplatsen från ’världen

utanför' (Guidad tur 2020b), och i den värld som ligger innanför finns olika områden med tydliga strukturer. Hohögsåsen som löper genom hela anläggningen skapar två skilda sidor – den södra, som är strikt indelad med hjälp av höga avenbokshäckar, och den norra, som är friare anlagd med gräsmattor, liggande gravstenar och fria buskage. En del förändringar har gjorts sedan Lewerentz tid, men den övergripande strukturen är fortfarande synlig, vilket är det som gång på gång lyfts fram i både skyltningen på plats, ljudspåren i den guidade turen och de olika hemsidorna.

I fråga om S:t Pauli kyrkogårdar värderas den övergripande arkitektoniska utformningen egentligen inte alls av kyrkogårdsförvaltningen, utöver att den är "en verklig idyll" (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-h). På platsen finns ingen information om dess utformning, tillkomst eller senare utveckling.

Även om tidiga begravningsplatser såsom Gamla kyrkogården verkade som inspiration för modernismens idéströmningar kring den ideala begravningsplatsen, är kontrasten stark mellan hur de estetiska och kulturhistoriska aspekterna värderas på Östra och Gamla kyrkogårdarna. De tidiga begravningsplatserna verkade som inspiration för de modernistiska begravningsplatserna, "inte i första hand [så] att nya [begravningsplatser] skulle se ut som dem som tillkommit i början av 1800-talet, utan att man skulle utgå från ett likartat estetiskt tänkande" (Nolin 2006, s. 81). På Östra kyrkogården blir denna tendens mest påtaglig i anslutning till den yta med mönstergravar som anlades, ritade av samtida arkitekter. Då dokumenterades stenar på Gamla kyrkogården för att utgöra "prototyp i storlek och utförande" (Rosengren & Striner 2013, s. 204). Bland de modernistiska mönstergravarna på Östra kyrkogården fanns alltså tydliga kopplingar i både stil och storlek till det tidiga 1800-talets gravvårdar från Gamla kyrkogården (Andréasson 2013, s. 26). I presentationen av Gamla kyrkogården är den övergripande arkitektoniska utformningen emellertid inte något som över huvud taget presenteras. I den introduktionstext som finns på anslagstavlor, där historien bakom begravningsplatsens anläggande kort berättas, nämns inte någon arkitektonisk medvetenhet eller liknande. Istället tillägnas ett stycke i texten anläggningen av begravningsplatsen som en samhällshistorisk process, med en kunglig order och Malmöbornas egna dagsverken för att bygga upp begravningsplatsen i fokus (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-a).

Trots att de tidiga begravningsplatserna genom sin arkitektoniska utformning tog "formen av ett slags museer över de döda och deras plats i samhället samt av stadens

bebyggelsemönster och organisation” (Schönbäck 2008, s. 273) blir detta alltså inte uppmärksammat. Även då de estetiska aspekterna på platsen lyfts fram, främst vad gäller växtlighet, framhävs varje enskild växt eller art i sig – snarare än hur de är ordnade på platsen, samspelar med varandra eller ordnar platsen. Detta gäller såväl Gamla kyrkogården som S:t Pauli kyrkogårdar, vilkas arkitektoniska utformning med avseende på både estetiska och kulturhistoriska aspekter blir något som i hög grad utesluts ur diskursen. Även de omdömen om Gamla kyrkogården som lämnats på Tripadvisor är vaga i presentationen av platsens arkitektur eller övergripande utformning. Den beskrivs med ord som: ”Vackert och fridfullt oavsett årstid” (Roland M 2017) eller ”På våren och sommaren är det väldigt lummigt och grönt, riktigt härlig känsla. Lite kargt och stelt övrig tid men ändå värd sin plats mitt i stadens puls” (Claes B 2019). Dessa omdömen värderar alltså platsens övergripande utformning som vacker, stämningsskapande och lummig, eller motsatsen. En liknande värdering och definition av de tre begravningsplatserna antyds av de besökare som promenerar eller sätter sig på en bänk.

Den övergripande utformningen har därmed en viktig roll för besökare, om än på ett något osynligt sätt. Hur vägar och sittplatser samspelar med grönytor, träd och andra växter samt med gravkvarteren och deras utformning påverkar i högsta grad vilka stämningar, rörelsemönster och totala intryck som är möjliga. Här görs också den demokratiska aspekten av begravningsplatsens utformning tydlig. Om begravningsplatsen är en sorts stad med planerade vägar och kvarter, framträder de enskilda gravarnas roll som ”the buildings of the city of the dead and, like any complex of buildings, they work on the human imagination through a combination of individual qualities and their relationship to one another and to their environment” (Laqueur 2015, s. 284). Dessa faktorer medför att begravningsplatsernas ursprungliga arkitektoniska utformning *och* de förändringar som gjorts sedan dess också spelar en roll i maktförhållandena kring hur de definieras. På Östra kyrkogården görs denna maktutövning mer explicit än på de andra två begravningsplatserna eftersom kyrkogårdsförvaltningen drar uppmärksamhet till den arkitektoniskt medvetna utformningen. På Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar blir denna makt mer implicit och osynlig för besökaren – men den innehar likväl en central roll i maktspillet kring hur platsen definieras.

5.4.1 Lummighet och struktur

Växtligheten på begravningsplatserna är en av de viktigaste komponenterna i den övergripande utformningen. När begravningsplatser började anläggas var träd ett omtvistat men centralt element, i första hand av sanitetsskäl. Tanken var att luft

som luktade illa spred sjukdomar, och därför ansåg vissa att trädplanteringar på begravningsplatserna kunde ha en negativ inverkan eftersom de skulle förhindra att lukten av förruttelse skingrades i vinden. Argumenten för att träden hade en hälsosam inverkan på luften och fungerade för att skapa struktur på platsen ansågs emellertid vara viktigare, och från 1805 gjordes träd genom ett kungligt brev till obligatoriska inslag på svenska begravningsplatser (Schönbäck 2008, ss. 175-179).

Träd är alltså sedan länge en central komponent av begravningsplatsen, och ”[d]en nordiska, eller till och med nordeuropeiska, kyrkogårdsarkitekturens minsta gemensamma nämnare är kransen av träd som markerar gränsen mellan vigd och ovigd jord” (Klintborg Ahlklo 2001, s. 6). Tydligast är detta element på S:t Pauli kyrkogårdar, där träd omgärdar både norra, mellersta och södra delen. Gamla kyrkogården har en antydning till trädkrans, men den är inte konsekvent. På Östra kyrkogården skulle Lewerentz bokridå kunna liknas vid en partiell men bred trädkrans. Det är emellertid inte bara runtomkring begravningsplatserna som träd och buskar spelar en roll – på Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar växer alléer längs huvudlederna, och på Östra kyrkogården växer alléer längs flera av sidogångarna. Även på de tre begravningsplatsernas grönytor och inne i gravkvarteren finns växtlighet anlagd av kyrkogårdsförvaltningen snarare än gravrättsinnehavarna. Häckar och friväxande buskar fungerar båda strukturerande av platsen, men ger olika karaktär.

Bland de träd som växer på begravningsplatsen finns också den typ av sorgeträd som jag beskrev i anslutning till gravplatser i avsnitt 5.2.2.2 *Växter*, vilka förespråkats som lämpliga för sitt utseende redan på 1700-talet. Dessa återfinns på samtliga begravningsplatser även som en del av själva anläggningen. Denna typ av träd kontrasteras ofta med vintergröna växter som växer högt och rakt eller i buskform, såsom cypresser eller idegran. Även dessa är vanliga på samtliga tre begravningsplatser. Begravningsplatserna har alla vissa likheter med de park- och trädgårdsideal som varit rådande då de anlagts (Schönbäck 2008, s. 118ff; Nolin 2014, s. 136ff; Nolin 2006, s. 80ff; Wingren 2013, s. 167). Användningen av liknande växtlighet begravningsplatserna emellan skapar emellertid ett slags språk som knyter dem samman över tid och rum. Även om de kulturhistoriska aspekterna såsom betydelsen av sorgeträd eller tanken på växtligheten som en symbol för livets seger över döden, eftersom den ’dör’ om hösten och ’återuppstår’ på våren (Schönbäck 2008, ss. 122ff, 175ff) inte tydliggörs på något sätt, är de en del av begravningsplatsernas gemensamma uttryck. Genom detta skapas en anknytning vad gäller estetiska aspekter och stämning på de olika platserna.

På de tre begravningsplatserna blir de ekologiska aspekterna värderade i dagens övergripande utformning. På både Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar har jag observerat fågelholkar i flera av alléernas träd, och i anslutning till S:t Pauli mellersta kapell finns en fågelmatstation. På både Gamla och Östra kyrkogården har så kallade högstubbar lämnats kvar på vissa av de platser där man fällt träd. I ljudguiden till Östra kyrkogården uppmärksammas besökaren särskilt på en av dessa. Här berättas att en högstubbe ”är mycket viktig för den biologiska mångfalden, eftersom den kan innehålla mängder av olika insektsarter och också vara både mat- och boplatser för olika fågelarter” (Guidad tur 2020c). Genom informationen presenteras denna ekologiska aspekt som värdefull för platsens besökare.

Den övergripande utformningen fungerar alltså som en sorts ’utställningsrum’, där begravningsplatsens olika delar tar plats som artefakter – gravvårdar, gjutjärnsstaket, sorgeträd, blomsterhav och i viss mån även de döda. Samtidigt är det alla dessa ’artefakter’ som faktiskt bygger upp begravningsplatsen till vad den är. Som Schönback (2008, s. 271) skriver: ”På ett teoretiskt plan framstår det hela som ett museum med gravarna i prydliga rader och med påskrifter som berättar om egenskaper och familjeband”. Samtidigt är detta en typ av ’utställningsrum’ där varje besökare, och i synnerhet gravrättsinnehavarna, direkt kan påverka vilka delar av begravningsplatsen som ska vara i fokus. Genom att värdera de olika delarna skapas en definition av begravningsplatsen som helhet.

5.4.2 Konstverk, kapell och andra byggnader

De konstverk och byggnader som finns på begravningsplatserna är också av central betydelse för hur platsens struktur, bruk och estetik kan uppfattas och definieras. Konstverk och byggnader är emellertid något som jag i stort sett valt bort att beskriva och analysera i föreliggande uppsats. Fokus har istället riktats mot gravplatser, grönytor, vägnät och entréer, eftersom det främst är här besökare aktivt kan bruka platsen. Servicebyggnader för dem som arbetar på begravningsplatsen, klockstaplar samt kapell (på Östra kyrkogården S:ta Birgitta, S:t Knut, S:ta Gertrud samt Hoppets kapell och på S:t Pauli kyrkogårdar S:t Pauli mellersta kapell) samt Östra kyrkogårdens blomsterkiosk påverkar helheten. Men för samtliga byggnader, bortsett från Östra kyrkogårdens blomsterkiosk som designats och ännu används för detta bruk, gäller att de enbart går att se från utsidan. Kapellen är enbart öppna för begravingar.

På samtliga begravningsplatser finns också konstverk placerade separat från gravplatserna. I varje minneslund har ett konstverk placerats: ett icke namngivet springvatten på Gamla kyrkogården, *Årstiderna* av Thure Thörn på S:t Pauli mellersta kyrkogård samt det nu nedmonterade *Kretslopp* av Fred Åberg på Östra kyrkogården. Alla dessa konst- och arkitekturinslag påverkar platserna på olika sätt, exempelvis om de är ritade tillsammans med resten av begravningsplatsen eller tillkommit senare, om de ligger i centrum eller periferin av platsen – och om de värderas som konsthistoriskt viktiga eller ej. Att analysera dem konsthistoriskt ligger emellertid utanför föreliggande studies ramar. Istället vill jag ge exempel på hur dessa estetiska aspekter värderas i förhållande till begravningsplatserna som besöksmål.

Eva A (2019) presenterar i sitt Tripadvisoromdöme Gamla kyrkogården som en plats där besökaren kan ”få en inblick i Malmös historia, titta på konstverk eller besöka minneslunden”. Parallellt med de kulturhistoriska aspekterna i Malmös historia och de sociala aspekterna i att besöka minneslunden värderas alltså de estetiska aspekterna för platsens konstverk, som *Gud Fader på Himmelsbågen* av Carl Milles. På Östra kyrkogården är konstverken liksom gravvårdarna och den övriga estetiska utformningen underordnad Sigurd Lewerentz övergripande vision. Det som Malte Sahlgren verkligen betonar i audioguiden är platsens mest berömda element: Lewerentz nybrutalistiska blomsterkiosk från 1969. Sahlgren berättar: ”Det är faktiskt väldigt mycket arkitekter som kommer hit och tittar på den” – och studiebesöken görs från hela världen. Här blir blomsterkioskens ”starka värde som kulturföremål” och ”arkitektonisk pärla” (Guidad tur 2020d) satt i centrum, och platsens estetiska aspekter högt värderade i anslutning till besökarna. Att Östra kyrkogårdens byggnader värderas av besökare blir också tydligt eftersom det endast är här jag observerat besökare aktivt betrakta kapellens utformning. Besökare kunde då också stanna upp för att läsa om arkitekturen på de informationsplattor som var fästa på väggen.

5.5 Att definiera ett besöksmål

De många värderingar som identifierats i detta kapitel är alla del av att definiera begravningsplatsen för dess besökare. Men vad innebär det egentligen för en plats att bli definierad som besöksmål – eller ej – och vad avgör detta? I detta avsnitt vill jag diskutera det faktum att det enbart är Gamla kyrkogården som finns med på Tripadvisor av de tre utvalda begravningsplatserna. Jag menar att detta är något som bör ses som en del av diskursen och dess utslutningar, och därför analyseras. Vad kan detta bero på, och vad medför det för uppfattningen och definitionen av de

andra två begravningsplatserna? Med utgångspunkt i denna fråga går det att få inblick i hur de tre begravningsplatserna definieras som besöksmål – av både kyrkogårdsförvaltningen, andra officiella kanaler och besökare.

De befintliga Tripadvisoromdömena kan signalera att Gamla kyrkogården av sina besökare värderas i högre grad som ett besöksmål än de andra två. Varför det skulle vara så är svårt att spekulera kring, men det centrala läget kan vara en del av anledningen – som plats är Gamla kyrkogården svår att helt undgå på en promenad genom centrala Malmö, medan de andra ligger längre ut, i synnerhet Östra kyrkogården. Kyrkogårdsförvaltningens officiella sätt att presentera Gamla kyrkogården verkar för att kontextualisera denna begravningsplats som besöksmål. Detta är den enda av de tre begravningsplatserna som har en lite längre introduktionstext på plats, och den texten finns att läsa på både svenska och engelska. Den har också ett tydligt tilltal gentemot sin läsare och ger information inte bara om platsen och dess historia, utan också explicit varför det är intressant för besökaren att promenera där och utforska platsen. Skyltningen vid berömda personers gravar signalerar också att det är en plats med 'dold kunskap'. Även de korta beskrivningarna på kyrkogårdsförvaltningens hemsida lyfter fram flera aspekter som värdefulla för besökaren. Denna presentation av Gamla kyrkogården som ett tydligt definierat besöksmål skulle också kunna medföra att dess kulturvärden blir värderade högre än på de andra båda begravningsplatserna. De officiella kanalerna både på plats och på Internet, såväl som närvaron på Tripadvisor, kan generera fler besökare eftersom de blir medvetna om att Gamla kyrkogården finns. Eftersom den nu presenteras på Tripadvisor i sällskap med stadens museer, skulpturer och andra sevärdheter förstärks definitionen av den som ett besöksmål. Det kan naturligtvis också medföra att platsens karaktär förändras utifrån presentationen av den, eftersom förväntningarna som potentiella besökare får kan påverkas av sådana presentationer. På så vis kan de aktiviteter och intryck som förmedlas i omdömena förstärka just dessa aktiviteter och intryck på platsen.

S:t Pauli kyrkogårdar finns inte med på Tripadvisor. De har inte någon information på platsen som presenterar den som ett besöksmål, och inte heller på Internet. Att kyrkogårdsförvaltningen presenterar dem som idylliska (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-h) och ”med sina vackra träd och sin blomsterprakt väl värda ett besök” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-i) på sin hemsida medför inte samma typ av tilltal och uppmaning till besökaren som gör sig gällande på Gamla kyrkogården. Utan en sådan presentation och ett sådant narrativ som kyrkogårdsförvaltningen står för på Gamla kyrkogården framstår S:t Pauli

kyrkogårdar i mindre grad som besöksmål. Detta skulle kunna vara en anledning till att de inte finns med på Tripadvisor. Trots att besökarna utför i princip samma aktiviteter på samtliga tre begravningsplatser definieras S:t Pauli kyrkogårdar i lägre grad som ett besöksmål. Detta går att koppla till att endast en aspekt – det estetiska i växtligheten – presenteras som värdefull för de besökare som inte är gravrättsinnehavare. Gamla kyrkogården blir i viss mån musealiserad av sin kontextualisering och fungerar faktiskt som ett slags 'utställningsrum' där komponenterna "tillförs nya meningar" (Smeds 2007, s. 66) i förhållande till sina besökare. Den får då "ett nytt, 'hinsides' liv, och inlemmas i en ny berättelse: museets, den representativa kulturens" (ibid. s. 67). Samtidigt har begravningsplatsen redan från början fungerat som ett slags utställningsrum (Schönback 2008, ss. 247ff, 271ff), om än inte fullt så presenterat och kontextualiserat genom text. S:t Pauli kyrkogårdar blir i högre grad definierade direkt i förhållande till helhetens och delarnas utformning samt gravrättsinnehavarna, snarare än genom faktisk text. Den 'dolda kunskap' om platsens kulturvärden som besökaren fick en nyckel till på Gamla kyrkogården är därför än mer implicit på S:t Pauli kyrkogårdar.

För både Gamla och S:t Pauli kyrkogårdar finns emellertid möjligheten att gå en guidad tur och på så vis lära sig mer om platsen. Detta ordnas inte av kyrkogårdsförvaltningen utan privat, men understundom går det att boka in sig på en guidad tur med exempelvis Jeanette Rosengren på S:t Pauli kyrkogårdar eller med Christian Kindblad på Gamla kyrkogården via Kulturcentralen i Malmö (Kulturcentralen u.å.-b; Kulturcentralen u.å.-a). Detta öppnar de båda begravningsplatserna för en tydligare definition som besöksplatser, då det uppmärksammar deras kulturvärden för besökare. På Tripadvisor nämner flera omdömen just de guidade turerna, exempelvis Håkan E (2018): "Det finns även guidade turer där man kan få reda på en hel del av vad som skett genom åren".

På ett liknande sätt, men mer kontinuerligt, fungerar audioguiden för Östra kyrkogården eftersom den är konstant tillgänglig (när kyrkogårdsförvaltningen laddat upp den nya versionen) och, kanske ännu viktigare i just detta sammanhang, konstant synlig eftersom den är skyltad direkt på plats. Skyltarna för ljudguiden har en effekt som påminner om de skyltar som leder Gamla kyrkogårdens besökare till ID-Stories – de markerar bara genom sin existens att här finns något som är värt besökarens uppmärksamhet. Detta är återigen en typ av musealisering av platsen, ett sätt att kontextualisera den som ett besöksmål med viktiga kulturvärden. Liksom för Gamla kyrkogården fortsätter denna kontextualisering och definiering digitalt

på kyrkogårdsförvaltningens hemsidor. Fokus är genomgående i huvudsak de estetiska aspekterna. Emellertid är Östra kyrkogården den enda av de tre begravningsplatserna som finns representerad på Kulturgravar.se – vilket ökar synligheten även för platsens kulturhistoriska värden. Det är därför något förvånande i sammanhanget att Östra kyrkogården, som av kyrkogårdsförvaltningen beskrivs som ”Malmös mest kända kyrkogård” (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-1), inte är representerad på Tripadvisor. Det väcker frågan om vilken typ av besökare som lämnar omdömen på Tripadvisor. Kanske är det som Malte Sahlgren säger i audioguiden i anslutning till Blomsterkiosken på Östra kyrkogården: att många är omedvetna om ”dess starka värde som kulturföremål egentligen, och arkitektonisk pärla” (Guidad tur 2020d). De många arkitekter och studenter som gör studiebesök på Östra kyrkogården lämnar alltså inte omdömen på Tripadvisor, inte heller gör någon annan av platsens arkitekturhistoriskt intresserade besökare det.

De tre begravningsplatsernas olika kulturarvsvärden blir alltså i högst varierande grad presenterade och kontextualiserade för besökare – både av besökarna själva och av kyrkogårdsförvaltningen. Detta kan påverka hur begravningsplatserna definieras och därmed hur de behandlas. Den förståelse av platsen som möjliggörs, och dess förändringar, är starkt knuten till dess immateriella strukturer.

6. Immateriella strukturer med materiella uttryck

6.1 Minne

Begravningsplatser är platser som anlagts för minnen, och "[the] special purpose that these sites had when they were established add to their character" (Swensen 2018, s. 64). Minnet är inbyggt i platsen redan från början – personligt, kommunikativt och kulturellt. I detta avsnitt diskuterar jag minneskultur och vilka roller kommunikativt och kulturellt minne spelar på platsen och hur det påverkar dess definition som besöksmål. Jag utgår till stor del från tre omdömen på Tripadvisor, men menar att diskussionen kring dessa är giltig för såväl föreliggande studies tre begravningsplatser som den svenska begravningsplatsens diskurs.

Minnet är, enligt Aleida Assmann (2016a, s. 122), en representation av det förflutna snarare än ett faktiskt återframställande av det. Att minnas blir på så sätt inte att röra sig bakåt i tiden, utan att rekonstruera något i sin samtid. Föremål spelar en viktig roll för denna rekonstruktion av det som varit, inte för att de i sig 'har' ett minne utan för att de "may remind us, may trigger our memory, because they carry memories which we have invested in them" (Assmann 2008, s. 111). På begravningsplatsen är "the performance of remembrance [...] encouraged, even imposed" (Francis, Kellaheer & Neophytou 2005, s. 105). Begravningsplatsen blir alltså en bärare och möjlig förmedlare av de minnen som besökare själva ger åt platsen. Dessa minnen fungerar personligt, men kan även fungera både kommunikativt och kulturellt. De olika nivåerna av minne innebär emellertid en form av omtolkning av vad minnet egentligen består i – de är olika representationer av det förflutna, i samtiden. Den samtid som rekonstruerar det förflutna på begravningsplatsen gör sig emellertid gällande i lager på begravningsplatsen, och skapar på så sätt nya möjligheter för det förflutna som kan representeras. Minnena, som representationer av det förflutna, kan alltså förändras och tillföras "nya meningar, en helt ny kontext", såsom Smeds (2007, s. 66f) menar att musealiseringen kan förändra ett föremål. Utöver de kommunikativa och kulturella minnen som begravningsplatsen är mottagare och förmedlare av, vilka diskuterats i kapitel 5. *Materiella strukturer med immateriella egenskaper*, innebär detta att begravningsplatserna kan tolkas som en sorts museum över minneskultur, eller en musealisering av de minnen som över tid investerats i platsen. Begravningsplatsen som besöksplats är då ett minneslandskap – i likhet med dess ursprung: "[the] cemetery was born of memorial gardens" (Laqueur 2015, s. 280).

På Tripadvisor görs kopplingen som Gamla kyrkogården har till minne explicit på flera olika nivåer. I sin recension bedömer Roland M (2017) att platsen är ”utmärkt för en lugn och avkopplande promenad där man kan stanna till vid de olika gravarna och bli påmind om familjerna bakom Malmös historia”, och värderar då i första hand de kulturhistoriska aspekterna. Att ”bli påmind om familjerna bakom Malmös historia” är ett kulturellt minne som verkar för samhörigheten mellan dem som identifierar sig som Malmöbor. Ett annat omdöme uppmuntrar besökaren att gå omkring ”i denna fina ’trädgård’ titta på en och annan gravsten och fundera lite över den som ligger där” (mic_Limhamn_Sweden 2016). Den typ av minneshandling som beskrivs i detta omdöme skiljer sig från det kulturella minnet som betonas i den föregående recensionen. Att ”fundera lite över den som ligger där” antyder snarare en värdering av sociala aspekter, och framstår som en vilja att knyta an till de döda med kommunikativt minne. Med tanke på åldern för majoriteten av gravarna på Gamla kyrkogården är det emellertid knappast möjligt för de flesta besökare att faktiskt ha ett kommunikativt minne som knyter an till någon av de avlidna som individ. Det kommunikativa minne som berörs skulle snarare kunna vara med koppling till de döda på ett mer allmänt plan – som besökare kan man skapa en representation av dessa människor i det förflutna: som barn, makar, föräldrar; innehavare av yrken och egendom; med stunder av sorg, av glädje, av hunger och av sömnhet. Genom materialiseringen av dessa människors minne, markeringen av deras existens genom en gravvård, går det att väcka liv i deras minnen – både på ett specifikt individuellt plan och på en mer ’allmänmännisklig’ nivå. Detta omformar emellertid delvis minnet till ett kulturellt minne. Därför skulle det kunna definieras som ett kulturellt minne men med kommunikativ karaktär.

Den sista meningen i Klara W:s (2019) omdöme knyter an till denna typ av minne: ”The smiles of the living and the stories of the dead merge in a sweet moment of serenity: the eternal riddle of existence”.⁶ Begravningsplatsen som besöksmål kan alltså värderas inte bara för den kulturella och kommunikativa anknytning som kan göras till dem som är begravda här, utan även för hur den samtida besökaren kan knyta an till själva minnesfunktionen för platsen. Här värderas en kombination av de kulturhistoriska och sociala aspekterna på platsen – med starka kopplingar inte bara till dess utformning utan till dess bruk av andra besökare. Begravningsplatsen är alltså inte bara en plats där vi kan ’läsa’ *samhället*. Det är också en plats som

⁶ Tripadvisor's översättning via Google Translate. Originalrecensionen i fulltext lyder: ”Come la maggior parte dei cimiteri della Svezia, il Gamla Kyrkogården assomiglia in tutto e per tutto a un semplice parco "decorato" con delle tombe. Non è strano vedere persone passeggiare nel cimitero non tanto per visitare i morti, quanto per godere degli alberi e della natura. L'atmosfera che si viene a creare è molto bella, perchè il silenzio e la pace del cimitero si fanno più accoglienti, famigliari. I sorrisi dei vivi e le storie dei morti si confondono in un dolce momento di serenità: l'eterno indovinello dell'esistenza.”

alltid varit relaterad till minne och minneskultur och där dessa går att utforska historiskt. Men det faktum att människor har gått och går dit för att minnas fungerar också som en social aspekt som ger värde till platsen. För en besökare kan besöket innebära att ta del av en individuell men gemensam minneskultur.

6.1.1 Minneslandskap och musealisering

Som ett minneslandskap verkar begravningsplatsen som bevarare och förmedlare av en minneskultur och dess historia. Dessa lager av minne som investerats i platsen är en del av dess makt – en makt som ligger i upprepade handlingar och föreställningar. Denna makt förmedlar också en sorts värde, både för individen och på en kulturarvsnivå. Begravningsplatsen blir en sorts levande och aktiverande museum över minneskultur, där de personliga och kommunikativa minnena som till en början materialiseras i gravvårdar, blommor och annan utsmyckning även blir förmedlare av andra typer av såväl kommunikativa som kulturella minnen. Som Francis, Kellaher och Neophytou (2005, s. 214) skriver är ”the central secret of the cemetery [...] the unstated contract among members of cemetery-visiting families that they will not let those of the past die, but will care for their memory”. På samtliga av de tre begravningsplatser som utgör denna uppsats empiri placeras blommorna från begravningsceremonin ut redan innan den som avlidit begravs på platsen. Blommorna förmedlar olika typer av minnen för de besökare som stannar upp för att betrakta dem (vilket jag observerat på både Gamla och Östra kyrkogården). För den som kände den avlidna kan personliga och kommunikativa minnen i direkt anslutning till individen väckas. För dem som inte har någon direkt anknytning till den avlidna kan emellertid både kommunikativa minnen om egna anhöriga som avlidit och kulturella minnen som är mer allmänt kopplade till minneskultur väckas till liv. Denna komplexa minnesstruktur fortsätter sedan med de olika materiella uttryck som de anhörigas minne ges, där varje uttryck förmedlar alla dessa kategorier av minnen till olika besökare. Det är genom dessa omvandlingar av minnenas kontext och betydelse som begravningsplatsen formas till en sorts museum över minneskultur.

Eftersom begravningsplatserna i denna studie alla är aktiva, vill jag emellertid också argumentera för att de olika typerna av minnen hakar fast i varandra och på så sätt håller varandra levande. Detta motverkar musealiseringens stagnering av minnet (Assmann 2016a, s. 126f; Smeds 2007, s. 66f). Lagren av anhörigas och vänners minnen fortsätter att läggas till platsen eftersom den är aktiv som begravningsplats. De materialiserade minnena på platsen, inte bara i form av historiska gravar och deras utsmyckning, utan också de nya gravplatsernas lyktor,

kristaller, hjärtan, blommor och liknande är en del av platsens maktutövning. Detta påverkar inte bara dem som placerar det där, utan även platsens utseende och därmed vad det är för typ av plats. Dessa nyare gravplatser kan genom sin utsmyckning utöva makt över andra besökare eftersom de i viss mån får del av de anhörigas minnen. Här sker emellertid den omformning av minnet – det förflutnas representation – som påminner om musealiseringen av ett föremål: de kommunikativa minnen som de anhöriga lägger i utsmyckningen är inte samma kommunikativa minnen som förmedlas till andra besökare. Här går det att dra parallellen inte bara till musealiseringen av historiska 'lämningar', utan även till museernas samtidsdokumentation. Även i denna "bevaras [föremålet] uttryckligen för att vi önskar förlänga dess liv som 'bärare' av våra liv, men samtidigt 'dör' det och blir oåtkomligt för oss, som lever här och nu" (Smeds 2007, s. 67). Eftersom begravningsplatsen, till skillnad från museet, inte flyttar den döde och de materiella uttryck som skapats som bärare av dennes minne från sin ursprungliga kontext, avslutar musealiseringen och dess tillförsel av nya berättelser inte dessa 'artefaktens' ursprungliga funktion och mening. Snarare fungerar de i kombination.

I synnerhet som dessa begravningsplatser samtliga är i bruk för begravningar skulle den levande minneskulturen kunna verka aktiverande för de minnen som gravstenen är bärare av "as an agent of inscribed memory for many visitors" (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, s. 109). Under mina observationer (10/4) i minneslunden och området med nya gravar på Gamla kyrkogården, tog sig begravningsplatsens förmedling av konceptuellt gemensamma kommunikativa minnen uttryck. Flera av de andra besökare som jag mötte på dessa platser nickade och log åt mig – en kort stund delade vi förståelsen av platsen och den typ av kommunikativa – men individuella – minnen som den kan bära på. På så sätt kan makten över begravningsplatsen, som den minneskultur som lever och bevaras här utgör, även tolkas som en platsens maktutövning över besökaren – hur hen kan och förväntas röra sig på, tänka om och definiera platsen. Som Christina Fredengren (2012) skriver:

Det handlar om att reflektera över att kulturarvsvärden formeras genom att man *förstår* något om det förflutna eller samtiden och att förståelsen kan bilda olika narrativ. Värden formeras också utifrån de *fysiska erfarenheter* och *handlingsmöjligheter* som kulturarvet erbjuder.

(s. 211)

6.2 Tid

Även hur tiden förflyter på begravningsplatsen spelar en stor roll för hur den ter sig för besökare. På begravningsplatsen gör sig emellertid flera olika tidsuppfattningar

– i koppling till både levande och döda – gällande parallellt. I detta avsnitt diskuterar jag både besökarens olika uppfattningar om eller värderingar av tid i koppling till platsen och vilken roll tiden spelar på platsen – och hur dessa faktorer påverkar dess definition som besöksmål. Jag menar att den vidare diskussionen kring detta är giltig för såväl föreliggande studies tre begravningsplatser som den svenska begravningsplatsens diskurs. I avsnittet utgör Foucaults tankar om heterotopi och då i synnerhet heterokroni viktiga verktyg.

På begravningsplatsen gäller både de dödas och de levandes tid. För de döda har tiden avstannat eller avslutats – att 'gå ur tiden' är ju faktiskt en vanlig omskrivning. Gravstenen utgör en materialisering och markering av denna avstannade tid (Francis, Kellaher & Neophytou 2005, ss. 107ff, 213ff), kanske allra tydligast genom den vanligt förekommande inskriptionen av den avlidnas födelse- och dödsår: en början och ett slut. Samtidigt utgör själva materialiseringen av den avstannade tiden, av att den avlidna inte finns mer, ett sätt att låta den dödes tid fortsätta. Denna fortsättning kan fungera under en kortare tid, som de fattigas träkors på Gamla kyrkogårdens linjegravar, eller 'för evigt' som de mer monumentala gravvårdarna i sten. Dessa motsättningar skapar en mycket komplex tidsaspekt på begravningsplatsen. På ett sätt utgör den en heterotopi "of indefinitely accumulating time" (Foucault 1986, s. 26). Som rumslig plats utgör den ett konstant nu, men den är knuten till en sorts evighet genom bevarandet av de döda – och i ännu högre grad av deras minne. Som Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-c) skriver på sin hemsida för Gamla kyrkogården: "En vandring på kyrkogården är som en vandring i förfluten tid". Begravningsplatsens 'nu' existerar alltså parallellt med en sorts bevarad tid, som materialiseras genom de olika utsmyckningarna av platsen. När gravvården blir representant för konsthistoriska stilaspekter, ingen längre vet vem den är rest över, eller en gravplats och dess utsmyckningar glöms bort och förfaller blir den eviga tidsaspekten emellertid tydligt förankrad i tidens gång igen. Som Aleida Assmann (2016a, s. 126) skriver om det materialiserade minnet: "Paradoxalt gör sig minnets förvandlingskaraktär särskilt märkbar i de fall där ett minne är tänkt att gälla för all framtid och därför erhåller en förpliktigande, monumental gestalt". Den eviga aspekten i tidsuppfattningen kan på så sätt knyta tillbaka till och uppfattas som just avstannad – fastlåst i den tid då den döde gick ur tiden och minnet efter denne blev materialiserat på platsen.

Samtidigt kan begravningsplatsen då få tiden att verka flyktig, "linked, on the contrary, to time in its most fleeting, transitory, precarious aspect" (Foucault 1986, s. 26). Som besökaren Claes B (2019) menar i sitt Tripadvisoromdöme kan ett besök

väcka "[v]iss eftertänksamhet då det finns gravar och andra påminnelser om vår korta existens i tiden". De dödas avstannade tid kan på så vis för de levande besökarna skapa en tidslig anknytning både till nuet och till framtiden. Medvetenheten om att besökaren själv kommer att gå ur tiden och med stor sannolikhet hamna på en liknande plats kan skapa en känsla av att tiden springer förbi. Parallellt med den avstannade tidsaspekten, den eviga tidsaspekten och den historiska tidsaspekten gör sig alltså både en snabb, flyktig tidsaspekt och en framtida tidsaspekt gällande på begravningsplatsen.

Dessa komplexa tidsflöden som alla är giltiga inom en och samma rumsliga yta medför att även Foucaults (1986, s. 26) tredje version av begreppet heterokroni utgör en relevant beskrivning: begravningsplatsen "abolishes time; yet the experience is just as much the rediscovery of time". I Tripadvisoromdömet ovan av Claes B betonades ju att uppfattningen om tiden som flyktig väckte eftertanke. Här exemplifieras både hur tidsaspekten på begravningsplatsen är materialiserad och hur den kan inneha flera olika karaktärer samtidigt. Även det snabba, flyktiga kan här leda till den långsammare eftertanken. Begravningsplatsens kopplingar till en sorts tidsmässigt kretslopp i den eviga mänskliga cykeln av liv och död framträder i ett sådant resonemang. Detta kan också knyta an till årets skiftningar på platsen, där växternas livskraft och nedvissnande blir en symbol för människans livscykel – men också för livets seger över döden (Schönback 2008, ss. 122ff, 175ff).

Kanske är det delvis dessa många skiftningar i tid och deras innebörd som många recensenter försöker fånga på Tripadvisor när de beskriver Gamla kyrkogården med ord som "Stilla och rogivande" (Håkan E 2018), "fridfullt" (Roland M 2017), "very peaceful" (gullabella 2019), "calm" (Linnianna T 2017) och en "plats för lugn och meditation" (SIGBON 2016). Tiden uppfattas gå långsamt, och själva platsen som avskild från staden och dess snabbare puls. På begravningsplatsen finns alltså en möjlighet att känna och tolka tiden på ett annat sätt än den typ av tid vi uppfattar ute i staden och samhället. Dessa olika tidsaspekter ger begravningsplatsen en viss karaktär som besöksmål. Skiftningarna i såväl tid som minne spelar roll för platsens estetiska, kulturhistoriska, sociala och ekologiska aspekter. De fungerar för att skapa en viss typ av förståelse och uppfattning av platsen och dess materiella egenskaper. Komplexiteten med vilken begravningsplatsens tid förflyter sätter en prägel på platsen som är en del av det maktspel som försiggår mellan platsen, föreställningarna om den inom diskursen och de tolkningar och handlingar som därigenom möjliggörs. Besökare kan välja – medvetet eller omedvetet – att genom sitt bruk av platsen bejaka denna särskilda tidsuppfattning eller att bortse från den.

Båda valen blir emellertid en utövning av makt – över de dödas minne, över andra besökare och över platsen i sig.

6.3 En särskild stämning

För de arkitekter som under 1900-talet arbetade med att rita begravningsplatser och kyrkogårdar var det viktigt ”att skapa en speciell kyrkogårdsstämning, anpassad för både äldre traditioner och nya seder och bruk” (Nolin 2006, s. 83). I egenskap av den plats där de döda vilar och deras minne materialiseras ges begravningsplatsen en viss aura. I detta avsnitt diskuterar jag hur både arkitekter, kyrkogårdsförvaltning och besökares föreställningar kan samverka för att skapa och förstärka – eller motverka – denna särskilda stämning på platsen. Den immateriella stämningen, knuten till föreställningar om döden, minnet och tiden, materialiseras och befästs i landskapet. Återigen menar jag att den vidare diskussionen kring detta är giltig för såväl föreliggande studies tre begravningsplatser som den svenska begravningsplatsens diskurs.

Till skillnad från kyrkogården, som till en början växte fram organiskt runt kyrkan och användes som en social mötesplats, har begravningsplatsen från början utformats just som minnesplats över de döda (Deering 2010, s. 75f). I 1700- och det tidiga 1800-talets akademiska arkitekturteori gjordes nära kopplingar mellan den engelska parken och de nya begravningsplatserna. Inspiration togs bland annat från Rousseaus grav i Ermenonville, och meningen var att gravmonumenten, vare sig de var begravningsplatsens riktiga gravar eller parkens kenotafer eller fiktiva gravar, skulle väcka en melankolisk stämning (Schönbäck 2008, s. 251ff). Under romantiken var ”den starka känslomässigheten och det ljuva vemodet” som kunde näras ”av minnet över den dygderike” eftertraktade stämningar (Schönbäck 2008, s. 255). Vikten av att skapa ’rätt’ sorts stämning på begravningsplatsen blir tydlig även vid 1900-talets början. Då ”upplevde man de befintliga kyrkogårdarna som fula och oorganiserade, oförmögna att försätta sina besökare i rätt sinnesstämning” (Zachrisson & Kempff Östlind 2006, s. 6). Men vad innebär då rätt stämning?

6.3.1 Poesi i landskapet

Det sena 1700-talets urbana kyrkogård beskrevs av många, däribland Gustav III, som en plats som luktade illa, spred sjukdomar, var överfull av döda kroppar – som därför inte fick ligga länge i marken innan de stördes – och där man stal och sålde till exempel beslag från kistor (Theorell, Wästberg & Hammarskiöld 2001, s. 15; Schönbäck 2008, s. 186ff). Parallellt med detta växte en kyrkogårdsromantik fram, knuten till lantkyrkogårdarnas uppfattade lugn och grönska. Exempel på en dikt

som påverkade många kyrkogårdsbesökare både utomlands och i Sverige var Thomas Grays ”Elegy written in a Country Church Yard”, publicerad i England år 1751 (Theorell, Wästberg & Hammarskiöld 2001, s. 14). Dikten är en stämningsfull beskrivning av och fantasi över platsen, livet, döden och tiden med strofer såsom:

Beneath those rugged elms, that yew-tree’s shade,
Where heaves the turf in many a mould’ring heap,
Each in his narrow cell for ever laid,
The rude forefathers of the hamlet sleep.

The breezy call of incense-breathing Morn,
The swallow twitt’ring from the straw-built shed,
The cock’s shrill clarion, or the echoing horn,
No more shall rouse them from their lowly bed.

(Gray 1751)

I dessa rader finns inte mycket som stämmer överens med beskrivningarna av stadens kyrkogårdar – men bilden och stämningen som målas upp av Gray har starka kopplingar till begravningsplatsernas utformning, såsom jag har presenterat den i uppsatsen. Här finns spelet mellan den avstannade tiden och den evigt framåtskridande tiden, den lummiga men kontrastfyllda växtligheten och den viktiga vinden – den som skulle avlägsna dålig lukt. Här finns också bilden av den döde som sovande, en kontrast till stadskyrkogårdens ”skulls, bones, [...] and loathesomeness” (Curl 2000, s. 24). Nu skulle döden bli ”eternal rest, or sleep, and all ghoulish images in Baroque and Christian art were to be banished” (Curl 2000, s. 24). Begravningsplatsens särskilda stämning av ro och stillsamhet framträder i beskrivningarna. Här finns också bilden av att den döde ska ligga ”each in his narrow cell for ever” (Gray 1751) – en koppling till de personliga gravplatser som inom de nya begravningsplatserna ibland kunde köpas för evig tid.⁷ Från mitten av 1800-talet och framåt utvecklades också produktionen av gravvårdar både så att mer beständiga material användes, och så att fler hade råd med en gravsten. Även för dem som hade svårt att bekosta en egen gravplats och -sten var tanken på att få vila ostörd på en egen plats, i ’den andra staden’, central (Andréasson 2013, s. 21f; Francis, Kellaher & Neophytou 2005, s. 32; Woodthorpe 2011, s. 262).

⁷ Under mina observationer på Norra begravningsplatsen i Stockholm (28/2 2021) noterade jag att ”Grafven underhålls för all framtid af kyrkogårdsnämnden” och liknande inskriptioner var inhuggna i vissa gravstenar.

Dessa strömningar i den europeiska kulturen, och dess fokus på ”remembrance, memorials and contemplative reveries” (Curl 2000, s. 7), präglade alltså den kontext i vilken den moderna begravningsplatsen tillkom. Som Sandell (2010, s. 4) skriver var det flera influenser som påverkade den svenska begravningsplatsens utveckling, däribland den tyska parkkyrkogården – ”parallellt med den engelska landskapsparken *och kyrkogårdspoesin*” [min kursivering]. Själva utformningen av begravningsplatsen, såväl som de förväntningar och föreställningar som dess besökare då hade, påverkades alltså av kyrkogårdspoesin. Att poesin och de romantiska stämningarna bidrog till att forma begravningsplatsens landskap – tillsammans med de närståendes minnen och de dödas kroppar – avslutades emellertid inte med romantiken. Ett exempel från Östra kyrkogården är Lewerentz användning av växtlighet. Som Wingren (2013, s. 167) skriver: ”symbols may be used in gardens in a manner that relates to former meaning-making, and this may be even more important in the case of the cemetery, where there is a need to express the absent, and often also the sacred”. De popplar som Lewerentz inkluderade i sitt förslag till Östra kyrkogården fungerar som symboler genom att knyta an till romantikens utvalda ’passande’ växter, och i synnerhet till Rousseaus grav på *L’île des Peupliers* (poppelön) i Ermenonville (Wingren 2013, s. 167; Sommer 2003, s. 103f). Det sätt som växtligheten används på denna uppsats tre begravningsplatser, däribland sorgeträd, knyter därmed inte bara samman dem med varandra, utan i hög grad även med föreställningar och stämningar som begravningsplatsen skapats utifrån sedan 1700-talet.

Dessa specifika stämningar av melankoli, ro och fridfullhet som begravningsplatsen kan inspirera till har därmed varit en del av dess diskurs sedan första början – och är en aktuell del av diskursen ännu idag. Detta blir tydligt även i informationstexten på Gamla kyrkogårdens anslagstavla (Malmö kyrkogårdsförvaltning u.å.-a). De många Tripadvisorrecensenter som lyfte just dessa stämningar, såsom Håkan E (2018), Linnianna T (2017) och SIGBON (2016), bekräftar också detta – och deras utsagor besannas i sin tur av diskursen. I begravningsplatsens diskurs, som är både materiell och språklig (Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 42), skapas platsens betydelser idag ”—as they did in the eighteenth century— through the writing they inhabit and inspire” (Metcalf 2020, s. 65).

6.3.2 Att tänka på döden

Den eftertänksamhet som Tripadvisorrecensenten Claes B (2019) uttryckte i koppling till Gamla kyrkogårdens ”gravar och andra påminnelser om vår korta existens i tiden” knyter också an till dessa romantiskt kontemplativa stämningar.

Den melankoliska stämningen kopplar till den kyrkogårdsturism som förekommit historiskt – men som även växer i världen idag (Bexell Hoffman 2019; Hudson 2017; Nyhetsmorgon 2014). *Dark tourism* eller thanaturism är ofta en sorts kulturarvsturism, som med en viss förenkling kan definieras som turism med syftet att besöka platser med koppling till döden. Ofta är de platser som besöks inom mörk turism kopplade till lidande, grymheter, död och liknande, men besök på begravningsplatser brukar också inkluderas. Här kan besökare till exempel ägna sig åt thanatopsi – en personlig reflektion över döden och sin egen dödlighet. (Light 2017, s. 277ff) Till den mörka turismen kan man räkna även sådant som spökvandringar, vilket inte är helt ovanligt på begravningsplatser (Young & Light 2016, s. 65f). Denna mörkare stämning av skräck och det övernaturliga är emellertid inte direkt något som framträder på föreliggande uppsats tre begravningsplatser. Några omdömen på Tripadvisor lyfte till och med den förvåning de kände över att Gamla kyrkogårdens uttryck var så stillsamt, vackert och rekreationsfyllt. HJene (2016) konstaterade att "[t]he designs of the tombstones are interesting and the river flowing by brings out the tranquility instead of horror associated with cemeteries". Användaren Linnianna T (2017) kontrasterade stämningen mot begravningsplatser i sitt hemland: "This park/cemetery was very odd for me, because where I am from, cemeteries are not regarded as a place of recreation and fun walks, but more like grim places of grief and a fear of walking alone".

I dessa omdömen framträder en föreställning om begravningsplatsen som fenomen som alltså inte infrias på Gamla kyrkogården – eller egentligen Östra eller S:t Pauli kyrkogårdar heller. Inte i någon av de officiella beskrivningar och presentationer som görs av de tre begravningsplatserna antyds dessa stämningars existens. Både platserna som sådana – och presentationen av dem av såväl kyrkogårdsförvaltningen som Tripadvisorrecensenter – tycks alltså verka för att utesluta en sådan tolkning ur diskursen. Att de tre begravningsplatserna alla är stängda över natten bidrar också till denna uteslutning, eftersom mörkret traditionellt sett är associerat med spöken och skräck. Det finns emellertid inga mer direkta uteslutningar av dessa tolkningar på platsen eller i dess hantering – så kanske kan otydligheten förstås som ett sätt att lämna det öppet för besökarens egna uppfattningar. Som Swensen (2018, s. 63) konstaterar:

The context plays a vital role in defining the character of such sites. More than single elements, it is the cultural, and green, environment in its totality that influences the relationship people build to such sites. Attention is in varying degree being paid by visitors to single elements, from paths, tombstones, trees, flowers, former landscape ideals and structural remains, such as buildings, ports, walls and fences. They work hand in hand with the more sensual aspects (personal memories, recognitions, touch, smell). It is the totality of these tangible and intangible aspects that influence the relationship the visitors build to these places.

7. Avslutande diskussion

Den svenska begravningsplatsen är ett besöksmål och ett kulturarv som tolkas och definieras av både besökare och ansvariga på flera olika sätt. Därför innehar den flera olika roller i vårt samhälle, och har alltid gjort det. Genom analysen jag genomfört i denna studie har jag kunnat ringa in tre huvudsakliga definitioner av begravningsplatsen som görs och upprätthålls i olika grad av såväl besökare som kyrkogårdsförvaltning och andra officiella kanaler. Den första förståelsen är begravningsplatsen som de dödas vilorum, med fokus på gravrättsinnehavare och att visa respekt för både dem och samtliga avlidna på platsen – oavsett när de blivit begravda. Den andra förståelsen av begravningsplatsen är som ett slags levande museum med estetiska förtecken, över samhället, döden och vår minneskultur. Den tredje förståelsen definierar begravningsplatsen som en sorts park eller trädgård för såväl stämmingsfulla promenader som mer aktiv rekreation. Dessa tre definitioner samexisterar på platsen och dem emellan försiggår en kamp om hur diskursens olika teckenrelationer ska fixeras till något entydigt. Den svenska begravningsplatsens diskurs är under omförhandling. Själva begravningsplatsen blir således en, i tanken, fridfull plats som präglas av till största delen outtalade konflikter. En skiftning i många besökares bruk av begravningsplatsen skiftar definitionen av platsen som besöksmål – något som omformar diskursen, men också bekräftas av den. Det är diskursen som etablerar ”gränserna för vad som kan tänkas, sägas och göras för att det ska vara rimligt eller trovärdigt” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 135). Samtidigt är diskursen och dess bekräftelse av vissa tolkningar av begravningsplatsen alltid tillfällig – tecknens inbördes relation är konstant rörlig.

Makten över platsen, som utövas och synliggörs genom diskursen, ”skapas i varje ögonblick, [...] i varje relation mellan en punkt och en annan” (Foucault 2002, s. 103). Det innebär att varje bruk, varje beskrivning, varje presentation av platsen har del i att värdera och därmed del i att definiera vad platsen är – och därmed utöva makt över hur den kan tolkas. Det innebär emellertid inte att varje enskild individs intentioner är centrala, utan att varje handling i anslutning till platsen åskådliggör de funktioner som maktförhållandena har möjliggjort. Att begravningsplatsen nu av många besökare fungerar som en plats att till exempel jogga, leka, fika och umgås på är därmed uttryck för hur maktspelet kring dess definiering fungerar. Många av de besökare som värderar platsens kulturhistoriska och estetiska aspekter gör detta på ett sätt som också påminner om värderingen av en park – den är lummig, vacker, bra för att stressa av. Värderingen av gravvårdarna kan påminna om värderingen av

konstverk eller utsmyckningar, snarare än faktiskt materialiserat minne över de döda.

Av besökare värderas dessa platser alltså i allt högre grad som urbana grönytor som i likhet med parker och trädgårdar värderas för såväl sina sociala som ekologiska och estetiska egenskaper. Dessa är aspekter som värderats redan sedan begravningsplatsen och dess diskurs skapades under 1700-talet, men i dag blir de alltmer dominerande. Genom att begravningsplatsen brukas på sätt som knyter an till både parken och trädgården blir det tydligt att dess komplexa karaktär av både offentlig och privat plats, som stammar från förhållandet mellan det samhälleliga intresset och gravrättsinnehavarens rättigheter, fortfarande dominerar inom diskursen. Förändringarna i diskursen möter visst motstånd, men accepteras i stort sett – åtminstone på ytan – av såväl besökare som kyrkogårdsförvaltning.

Parallellt med den svenska begravningsplatsens alltmer porösa gränsdragningar gentemot parkens diskurs gör sig de traditionellt sett fixerade teckenrelationerna inom diskursen gällande. Kyrkogårdsförvaltningens betoning av gravrättsinnehavarens rätt till platsen och den helgd som tillkommer de dödas vilorum är tydliga exempel på detta. Detta har varit i centrum för diskursen sedan de första begravningsplatserna: vikten av att skapa ett värdigt rum för den sista vilan. Detta är också befast i själva utformningen av de tre begravningsplatserna, men kan komma att tolkas på nya sätt genom diskursens omförhandlingar. Ett exempel på det är de områden, i första hand på Gamla kyrkogården, med äldre linjegravar som nu på många sätt definieras som en öppen gräsyta i en park. Användningen av dessa ytor som gräsmattor skapar en uteslutning i diskursen – de som inte haft råd med en gravplats med en beständig gravvård försvinner från det kollektiva minnet. Här blir det tydligt hur vissa definitioner kan utesluta andra, även om de till synes inte skapar konflikter. Alla platsens värden och betydelser kan alltså inte samexistera utan att skapa uteslutningar – och dessa uteslutningar kan medföra både historierevisionism och konflikter såväl besökare emellan som mellan besökare och kyrkogårdsförvaltning.

När platsen genom skyltning och annan kontextualisering musealiseras kan det påverka de stämningar den uppmuntrar till och de narrativ som den förmedlar. Begravningsplatsen och dess olika element kan på så vis, genom texten, ”inlemmas i en ’museets syntax’, en taxonomi, och kanske förses med en eller flera berättelser” (Smeds 2007, s. 67) – trots att den rumsligen annars inte förändrats. Här utövas expertmakt, både genom förklaringar och uteslutningar, som påverkar besökarnas

”liv och handlingsutrymme” (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 19f) och definitionen av platsen i sig. Genom diskursen blir maktutövningen synlig, då den ”legitimerar vissa kunskaper men inte andra” (Bergström & Ekström 2018, s. 258). På så sätt framträder maktspelet på dessa begravningsplatser genom skillnaderna mellan hur de presenteras, där diskursen etablerar vad som är giltigt (Axelsson & Qvarsebo 2017, s. 135).

I förhållande till denna musealisering är en annan maktutövning som framträtt tydligt i undersökningen relevant, nämligen presentationen av det sena 1800-talets begravningsplatser. S:t Pauli kyrkogårdars egenskaper, som skulle kunna värderas kulturhistoriskt och estetiskt, lyfts inte fram som värden av kyrkogårdsförvaltningen, till skillnad från motsvarande egenskaper på Gamla och Östra kyrkogården. Här menar jag emellertid att det utövas en kunskapsmakt med grund i det akademiska och i en konstvetenskaplig kanon. Den tendens jag noterade i forskningen – att endast belysa denna period som kontrast till romantiken och modernismen – kan förstås som en uteslutning av dess estetiska värden. Eftersom begravningsplatser, i sin egenskap av arkitektoniska verk, i hög grad värderas estetiskt blir denna uteslutning till ett historiebruk och en historieskrivning som osynliggör det sena 1800-talet. Bristen på presentation av S:t Pauli kyrkogårdar på något annat sätt än som ett område för gravrättsinnehavare och en lummig plats för övriga besökare kan då förstås som att tendensen inom forskningen synliggörs genom kyrkogårdsförvaltningens (expertmakten) influens från den akademiska forskningens (kunskapsmakten) maktutövning. Det innebär inte att uteslutningen måste ske medvetet – snarare är det ett tecken på hur konsthistorieskrivningens processer styrs av starka narrativ. Dessa typer av berättelser ”är ofta formulerade utifrån en viss position i syfte att föra fram och marknadsföra en riktning eller konstuppfattning” (Arvidsson 2021a, s. 56). Modernismen och dess sätt att kritisera och definiera sig i förhållande till exempelvis 1800-talets akademiska måleri, trädgårdar och begravningsplatser har varit en mycket dominerande sådan berättelse, även om dess hegemoni nu ifrågasätts i högre grad (Nolin 2014, s. 136; Arvidsson 2021b, s. 438ff; Nolin 2006, s. 80). Genom denna typ av uteslutning skapas emellertid större möjligheter att tecknen i diskursen fixeras i en konstellation där de estetiska och kulturhistoriska värdena antar andra roller – som ornament i en parkmiljö, till exempel.

Det innebär att även avsaknaden av rekontextualisering och musealisering från kyrkogårdsförvaltningens sida kan förstås som ett sätt att utöva makt. Genom att i lägre grad definiera S:t Pauli kyrkogårdar som ett besöksmål med kulturhistoriska

och estetiska värden, trots att besökarna utför i princip samma aktiviteter på samtliga tre begravningsplatser, skapar kyrkogårdsförvaltningen utrymme för betydelseglidningarna inom diskursen. Denna typ av icke-musealisering av begravningsplatsen, som kan ha dubbla effekter, förekommer på olika sätt på samtliga tre begravningsplatser. Icke-musealiseringen kan fungera som ett tecken på att de dödas minne och de närståendes bevarande av detta ska visas respekt, och som ett sätt att låta begravningsplatsen tala för sig själv som ett levande, demokratiskt kulturarv. Den kan emellertid också fungera som en öppning för en rekontextualisering från besökarnas sida av vissa element, exempelvis gravar utan gravsten från betydelsen grav till betydelsen gräsmatta. Ett annat exempel på detta är den underordnade roll som varje gravplats tar i förhållande till den övergripande utformningen på Östra kyrkogården. När någon av platsens värdeaspekter fungerar som en fast punkt inom diskursen måste alltså de andra aspekterna inordna sig i strukturen – eller uteslutas. Föreställningen om begravningsplatsen som skrämmande och övernaturlig är ett exempel på en definition som inte får fäste på någon av de tre begravningsplatserna. Istället kan denna föreställning placeras i det diskursiva fältet, där den ger diskursen större skärpa genom att definiera vad den inte är.

Skiftningarna i den svenska begravningsplatsens diskurs utgör alltså både ett synliggörande av maktspelet som försiggår och ett verktyg för att utöva makt – både kunskapsmakt, expertmakt och medborgarmakt. Att de olika definitionerna av vad en begravningsplats är eller bör vara påverkar inte bara de enskilda begravningsplatserna, utan diskursen och den makt som denna utövar över de fysiska platserna, blir tydligt i anläggandet av Järva begravningsplats i Stockholm. I instruktionerna för designtävlingen angavs att rekreationsområdet där begravningsplatsen skulle anläggas skulle behålla sin funktion som rekreationsområde fortfarande när begravningsplatsen stod klar. (Stockholms stad u.å.; Wingren 2013, s. 161ff) Tanken är att den ska vara för norra Stockholm vad Skogskyrkogården har blivit för invånarna i södra Stockholm. Trots den stora pulkadebatten på Skogskyrkogården anläggs alltså Järva begravningsplats med det uttryckliga målet att sådant som skidåkning, ”att kunna promenera, cykla, grilla och jogga, [ska bli] fortsatt centralt” (Stockholms stad u.å.). Min tolkning av detta är att den anläggs på ett sätt som knyter an till skiftningarna i hur de historiska urbana begravningsplatserna används, och därmed definieras, idag.

Samtidigt finns det protester på plats, till exempel en banderoll som lyder ”Rädda parken! Bygg begravningsplatsen bredvid” (Låt parken leva u.å.-a) och en

skylt på anslagstavlan med budskapet ”Snart kan du inte gå här” (Låt parken leva u.å.-b). Här tydliggörs, i koncentrerad form, hur de olika definitioner av den svenska begravningsplatsen som gör sig gällande inom diskursen kämpar om att fixera platsens betydelse. Även om våra begravningsplatser kan användas för att jogga, gå med hunden, leka, ha picknick och så vidare, är detta inte en alltigenom dominerande syn på hur en begravningsplats bör och kan fungera. Denna ’nya’ tolkning av begravningsplatsen möter nu den tolkning som länge har varit dominerande i diskursen. Denna utgörs av den stilla, rofyllda platsen – definierad av de dödas minne, de efterlevandes omvårdnad av detta och dikotomin i det flyktigas evighet. Även begravningsplatsens roll som ett aktiverande museum över vår minneskultur och vårt samhälle är under omförhandling, och de olika förståelserna krockar. Betydelseglidningarna inom diskursen är tydliga, och än tydligare är att de ännu inte har fixerats i en ny dominerande definition. Att konflikterna som uppstår till stor del grundar sig på känslomässiga argument är inte underligt – inte bara finns en vilja att tala för de döda, som ju inte längre kan tala för sig själva, utan själva landskapets utformning är präglad av poetiska stämningar och materialiserat minne.

7.1 Konklusion

Syftet med föreliggande uppsats var att undersöka hur en plats påverkas av de olika tolkningar och bruk av platsen som görs av både ansvariga och besökare. Den svenska begravningsplatsen är ett exempel på hur ett besöksmål kan definieras och omdefinieras genom besökarens och ansvarigas bruk och presentation av platsen. Hur platsen definieras och förstås får i sin tur konsekvenser för hur den faktiskt behandlas – vilket återigen påverkar hur den definieras. Den svenska begravningsplatsens diskurs är under omvandling. Som kulturarv har den en ovanlig och lite otydlig maktbalans, där medborgarmakten är stark eftersom stora delar ägs och utformas av enskilda individer, vilket också betonas av expertmakten. Flera av de sätt som platsen brukas på får också direkt inflytande över diskursens omvandling, tydligast genom att denna luckras upp och gränsen mot både den offentliga parken och den privata trädgården blir alltmer porös. Detta blir tydligt i bruket av denna uppsats tre begravningsplatser, liksom i designen för den nya Järva begravningsplats, där bruket av de befintliga begravningsplatserna styr vilka bruk som ska räknas in och möjliggöras i designen. Här utövar besökarnas omdefiniering av den svenska begravningsplatsens diskurs makt över expertmaktens utformning av en ny materialisering av diskursen.

Makt utövas emellertid aldrig utan att motmakt uppstår, vilket blir tydligt när Malmö kyrkogårdsförvaltning försöker styra besökare, exempelvis genom att synliggöra gravrättsinnehavarna med sin skyltning, stänga begravningsplatserna under natten, och införa väktare på S:t Pauli kyrkogårdar. Även en del besökare stämmer in i denna mer traditionella definition. Som besöksmål är den svenska begravningsplatsen alltså en plats med många representerade kulturarvsvärden med avseende på samtliga av de kulturhistoriska, estetiska, sociala och ekologiska aspekterna. Många av dessa egenskaper värderas av både ansvariga och besökare – men på olika sätt beroende på i vilken stilepok och kontext begravningsplatsen tillkommit. Även om begravningsplatsen är 'den andra staden' är den alltså beroende av samma typer av bedömningar som världen utanför. I likhet med processen kring musealiseringen av ett föremål förändras de betydelser som platsen och dess olika element – materiella och immateriella – förmedlar med de olika bruken och presentationerna av den.

7.2 Förslag på vidare forskning

Under mitt arbete med denna studie har flera frågor väckts som inte kunnat diskuteras inom ramarna för uppsatsen. Det vore till att börja med mycket relevant att utvidga studien till att omfatta även begravningsplatser som är anlagda senare än det tidiga 1900-talet. Att göra en jämförande studie mellan hur begravningsplatser och kyrkogårdar i Sverige definieras vore också intressant. Frågan om begravningsplatsen och dess musealisering av berömda personer och minne har behandlats tämligen utförligt i anslutning till föreliggande uppsats empiri. Att utvidga detta med en undersökning av och jämförelse med Assistens kirkegaard i Köpenhamn, där man valt att göra en del av begravningsplatsen till en museal avdelning, skulle kunna bli mycket tänkvärt. I anknytning till de frågor om stämning, historierevisionism och nya bruk av begravningsplatser som diskuterats i uppsatsen skulle det vara givande att undersöka behandlingen och uppfattningen av sådana platser som ödekyrkogårdar, såsom pest- och kolerakyrkogårdar. De olika byggnader och konstverk som finns på begravningsplatserna innehar en perifer roll i föreliggande uppsats. Att göra en djupdykning i dessa element skulle också vara en spännande studie. I anslutning till begravningsplatsens estetiska aspekter har jag också reflekterat över uteslutningen av det sena 1800-talets begravningsplatser. Trots uteslutningen är det deras uttryck och utformning med visuellt varierade gravvårdar som utgör min spontana association till ordet begravningsplats. Det skulle vara intressant att utforska vad detta beror på, och om det finns en föreställning om 'urbilden' av en begravningsplats.

8. Litteratur

- AlfredoMDQ (2019). *Hermoso* [Tripadvisoromdöme], augusti.
https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r699346503-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905
[2021-04-08]
- Alvesson, M. & Sköldberg, K. (2008). *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. 2. uppl., Lund: Studentlitteratur.
- Andréasson, A. (2012). *Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv*. Alnarp: Movium.
- Andréasson, A. (2013). Gravstenar – ett kulturarv som berättar. I: Rosengren, J. V. & Striner, U. (red.) *I de dödas vilorum – Malmös begravningsplatser*. Malmö: Kira förlag, ss. 17-28.
- Anteckningar och fotografier från observationer. I författarens ägo.
- Arvidsson, K. (2021a). Inledning. I: Arvidsson, K. & Sundberg, M. (red.) *Kanon : perspektiv på svensk konsthistorieskrivning*. Göteborg: Göteborgs konstmuseum, ss. 18-71.
- Arvidsson, K. (2021b). Vid sidan av modernismen - traditionellt figurativt måleri i svensk konsthistorisk kanon över 1900-talet: exemplet Peter Dahl. I: Arvidsson, K. & Sundberg, M. (red.) *Kanon: perspektiv på svensk konsthistorieskrivning*. Göteborg: Göteborgs konstmuseum, ss. 392-451.
- Assmann, A. (2016a). Minne som nyckelbegrepp inom kulturvetenskaperna. I: Redin, J. & Ruin, H. (red.) *Mellan minne och glömska: studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos, ss. 121-144.
- Assmann, J. (2008). Communicative and Cultural Memory. I: Erll, A. & Nünning, A. (red.) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: New York, ss. 109-118.
- Assmann, J. (2016b). Kollektivt minne och kulturell identitet. I: Redin, J. & Ruin, H. (red.) *Mellan minne och glömska: studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos, ss. 111-120.
- Axelsson, T. & Qvarsebo, J. (2017). *Maktens skepnader och effekter: maktanalys i Foucaults anda*. Lund: Studentlitteratur.
- Backlund, A. (2018). *Finns det plats för liv på kyrkogården? – om att utveckla sociala och rekreativa värden på kyrkogårdar och begravningsplatser*. Kandidatuppsats, Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap. Alnarp: Svenska lantbruksuniversitetet.
https://stud.epsilon.slu.se/14051/7/backlund_a_181114.pdf
- Berg, M. (2011). Deltagande netnografi. I: Ahrne, G. & Svensson, P. (red.) *Handbok i kvalitativa metoder*. Malmö: Liber, ss. 142-156.
- Bergström, G. & Ekström, L. (2018). Tre diskursanalytiska inriktningar. I: Boréus, K. & Bergström, G. (red.) *Textens mening och makt*. Lund: Studentlitteratur, ss. 253-304.

- Bexell Hoffman, Å. (2019). Trendspaning: Kyrkogårdsturism. *Scandinavian Traveler*, 4 juni. <https://scandinaviantraveler.com/se/resmal/trendspaning-kyrkogardsturism>
- boin (2019). *Ett stycke Malmöhistoria med delar av dagens samhällsproblem* [Tripadvisoromdöme], mars. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r660808263-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-22]
- CKT808 (2016). *Enjoyable Park* [Tripadvisoromdöme], maj. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r378483694-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Claes B (2019). *Trevlig parkmiljö med viss eftertanke* [Tripadvisoromdöme], februari. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r655308197-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-21]
- Curl, J. S. (2000). *The Victorian celebration of death*. Stroud: Sutton.
- Deering, B. (2010). From Anti-social Behaviour to X-rated: Exploring Social Diversity and Conflict in the Cemetery. I: Maddrell, A. & Sidaway, J. D. (red.) *Deathscapes. Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*. Farnham, Surrey, England: Ashgate, ss. 75-93.
- dimohamed (2019). *Sad scene* [Tripadvisoromdöme], februari. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r653880543-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Eklund, P. (2018). När döden bygger nytt. *Sten*, 2 juni, ss. 12-18.
- Eva A (2019). *Gamla kyrkogården en blomsteroas* [Tripadvisoromdöme], mars. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r656363219-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Evensen, K. H., Nordh, H. & Skaar, M. (2017). Everyday use of urban cemeteries: A Norwegian case study. *Landscape and Urban Planning*, 159, ss. 76-84.
- Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16(1), ss. 22-27.
- Foucault, M. (2002). *Sexualitetens historia. Band 1: Viljan att veta*. Göteborg: Daidalos.
- Foucault, M. (2008). *Diskursernas kamp*. Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Francis, D. (2003). Cemeteries as cultural landscapes. *Mortality*, 8(2), ss. 222-227.
- Francis, D., Kellaher, L. A. & Neophytou, G. (2005). *The Secret Cemetery*. Oxford och New York: Berg.

- Fredengren, C. (2012). Kulturarvets värde för en hållbar samhällsutveckling. I: Fredengren, C., Jensen, O. W. & Wall, Å. (red.) *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, ss. 189-224.
- Grabalov, P. (2018). Public life among the dead: Jogging in Malmö cemeteries. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, ss. 75-79.
- Gray, T. (1751). Elegy Written in a Country Churchyard. Tillgänglig: *Poetry Foundation*, <https://www.poetryfoundation.org/poems/44299/elegy-written-in-a-country-churchyard> [2021-01-14]
- Grönwall, E. (2017). *Kyrkans begravningsplatser förr och nu* [broschyr]. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, https://www.svenskakyrkan.se/filer/begravning_förr_nu_a5_tryck.pdf
- Grönwall, E. (2020). *Kyrkogårdens historia – från gravkullar till minneslundar*. Svenska kyrkan, 15 december. <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkogardens-historia---fran-gravkullar-till-minneslundar> [2021-02-23]
- Guidad tur* (2015a). #2 S:ta Gertruds och S:t Knuts kapell, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-18]
- Guidad tur* (2015b). #3 Lindallén, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-18]
- Guidad tur* (2015c). #9 Kistlundarna, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-04-06]
- Guidad tur* (2015d). #10 Ensamgravarna, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-04-06]
- Guidad tur* (2020a). #1 Entrén, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-25]
- Guidad tur* (2020b). #4 S:ta Birgittakapellet, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-25]
- Guidad tur* (2020c). #5 Krucifixet och kvarter 1, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-16]
- Guidad tur* (2020d). #12 Blomsterkiosken, [audioguide], Östra kyrkogården. [2021-05-27]
- gullabella (2019). *So so peaceful* [Tripadvisoromdöme], april. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r670195110-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html [2021-05-29]
- Göthe, S. (2012). Förord. I: Fredengren, C., Jensen, O. W. & Wall, Å. (red.) *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 8.
- Harding, T. (2012). Vilka är nationen? Om kulturarvet, staten, nationen och det civila samhället. I: Fredengren, C., Jensen, O. W. & Wall, Å. (red.) *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, ss. 41-66.

- Hedman, A. (2012). Att värdera och välja, en mångfacetterad uppgift. Aspektpolitikens konsekvenser för Riksantikvarieämbetets värderingar och urval. I: Fredengren, C., Jensen, O. W. & Wall, Å. (red.) *I valet och kvalet: grundläggande frågor kring värdering och urval av kulturarv*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, ss. 151-166.
- Helena (2019). *Trevligt promenadstråk* [Tripadvisoromdöme], november. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r726002982-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-07]
- HJene (2016). *Peaceful* [Tripadvisoromdöme], juli. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r395776951-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-21]
- Hudson, S. (2017). Tombstone tourism brings new life to old stories. *Weekly Times (Adelaide)*, 27 december, s. 37.
- Håkan E (2018). *Vacker del av Malmö centrum med mycket historia* [Tripadvisoromdöme], april. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r576772218-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html [2021-05-27]
- Höglund, C. (2010). *Besökare och turister på kyrkogården – synliggör och bevara vårt svenska kulturarv*. Kandidatuppsats, Landskapsingenjörsprogrammet. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. https://stud.epsilon.slu.se/1635/1/Hoglund_C_100722.pdf
- IDstories (2002). *Gamla kyrkogården – vid Gustaf Adolfs torg*. <https://www.idstories.se/teman/kyrkogardar/malmo/> [2021-05-18]
- IDstories (2021a). *Gamla kyrkogården i Malmö*. <https://www.idstories.se/gkmalmo/> [2021-05-18]
- IDstories (2021b). *Östra kyrkogården, Malmö*. <https://www.idstories.se/malmo20/> [2021-05-18]
- IPABRA2 (2019). *Chocante* [Tripadvisoromdöme], augusti. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r704580517-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-08]
- Isaksson, A. (2020). *Ett världsarv med flera syften - En kvantitativ studie om två populationers relation till Skogskyrkogården*. Kandidatuppsats, Turismprogrammet. Umeå: Umeå universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1437942/FULLTEXT01.pdf>
- iStacy (2018). *Beautiful Cemetery* [Tripadvisoromdöme], september. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r616061461-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Johnson, P. (2013). The Geographies of Heterotopia. *Geography Compass*, 7(11), ss. 790-803.

- Jönsson, L.-E. (2017). Politiska projekt, osäkra kulturarv. En inledning. I: Jönsson, L.-E. (red.) *Politiska projekt, osäkra kulturarv*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences, ss. 7-21.
- Karlsmo, E. (2006). Begravningskapellet som ceremoniellt rum i 1900-talets Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 52, ss. 56-79.
- Klara W (2019). *Storie e sorrisi* [Tripadvisoromdöme], augusti. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r701751359-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-22]
- Klintborg Ahlklo, Å. (2001). *Mellan trädkrans och minneslund: svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990*. Alnarp: Movium.
- Kulturcentralen (u.å.-a). *Historisk stadsvandring – Gamla kyrkogården. Med Christian Kindblad*. <https://kulturcentralen.nu/evenemang/historisk-stadsvandring-gamla> [2021-05-27]
- Kulturcentralen (u.å.-b). *I de dödas vilorum – historisk vandring på Paulikyrkogårdarna: S:t Pauli norra kyrkogård. Med Jeanette Rosengren*. <https://www.kulturcentralen.nu/evenemang/i-de-dodas-vilorum-historisk-vandring-a> [2021-05-27]
- Kulturgravar.se (2019). *Östra kyrkogården Malmö*. [video] SKKF, 30 juli. https://www.kulturgravar.se/6_01_505_oakland_j_ragland.html [2021-05-18]
- Lalander, P. (2011). Observationer och etnografi. I: Ahrne, G. & Svensson, P. (red.) *Handbok i kvalitativa metoder*. Malmö: Liber, ss. 93-113.
- Laqueur, T. W. (2015). *The work of the dead: a cultural history of mortal remains*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Lee, J. (2014). Be a tombstone tourist at Highgate Cemetery. *Boston Globe*, 14 december.
- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, 61, ss. 275-301.
- Lindkvist, P. & Granlund, E. (2011). *En vandring på Lidingö kyrkogård. Bland minnen och personligheter*. 2. utök. uppl., Lidingö: Lidingö församling.
- Linnianna T (2017). *Peaceful, calm and refreshing* [Tripadvisoromdöme], februari. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r457761990-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-07]
- Låt parken leva (u.å.-a). *Rädda parken!* [banderoll]. Framsidan av anläggningens huvudbyggnad. Järva: Järva DiscGolfPark. Banderollen har ingen angiven upphovsman, men anger länken till: www.latparkenleva.se. [2021-02-27]
- Låt parken leva (u.å.-b). *Snart kan du inte gå här* [skylt]. Anslagstavla vid anläggningens huvudbyggnad. Järva: Järva DiscGolfPark. Skylten har ingen angiven upphovsman, men anger länken till: www.latparkenleva.se. [2021-02-27]

- Magnusson Staaf, B. (2017a). Efterord – en kommentar. I: Jönsson, L.-E. (red.) *Politiska projekt, osäkra kulturarv*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences, ss. 131-139.
- Magnusson Staaf, B. (2017b). Oskuldens museum och konstruktionen av minnen. I: Heilo, O. (red.) *Dragomanen: Förflutet och bevarat*. Dragomanen: årsskrift, vol. 19, Föreningen Svenska Istanbulinstitutets vänner, ss. 104-119.
- Malm, V. (2021). Klart man får åka pulka på Skogskyrkogården. *Expressen*, 18 januari. <https://www.expressen.se/kultur/victor-malm/klart-man-far-aka-pulka-pa-skogskyrkogarden/>
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2011a). *Karta över Gamla kyrkogården* [karta]. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2018/08/Översikt-Gamla.pdf> [2021-05-29]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2011b). *Karta över S:t Pauli mellersta kyrkogård* [karta]. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2018/08/Översikt-Pauli-mellersta.pdf> [2021-05-29]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2011c). *Karta över S:t Pauli norra kyrkogård* [karta]. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2018/08/Översikt-Pauli-norra.pdf> [2021-05-29]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2011d). *Karta över S:t Pauli södra kyrkogård* [karta]. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2018/08/Översikt-Pauli-södra.pdf> [2021-05-29]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2020a). *För att öka den biologiska mångfalden så låter vi gräset växa här i sommar* [informationsskylt]. Fristående skylt i kvarter 12 och 14 på S:t Pauli södra kyrkogård. Malmö: S:t Pauli kyrkogårdar. [2021-02-14]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (2020b). *Översiktskarta över Östra kyrkogården* [karta]. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2020/06/Översikt-Östra.pdf> [2021-05-29]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-a). *Gamla kyrkogården* [informationsskylt]. Anslagstavla vid huvudentré. Malmö: Gamla kyrkogården. Texten utgår från ett original av Herman Schlyter. [2021-04-10]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-b). *Gamla kyrkogården*. https://malmokyrkogard.se/?page_id=263 [2021-04-08]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-c). *Gamla kyrkogården – en kulturmärkt idyll mitt i stan*. https://malmokyrkogard.se/?page_id=3414 [2021-04-07]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-d). *Guidad tur* [informationsskylt med QR-kod]. Anslagstavla vid huvudentrén, Sallerupsvägen. Malmö: Östra kyrkogården. [2021-02-13]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-e). *Hjälp oss att skydda miljön!* [instruktion för avfallshantering]. Malmö: Gamla kyrkogården. [2021-04-10]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-f). *Om Gravplatser för andra trossamfund*. https://malmokyrkogard.se/?page_id=775 [2021-03-17]

- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-g). *Om Ordning på kyrkogårdarna*.
https://malmokyrkogard.se/?page_id=1045 [2021-05-14]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-h). *S:t Pauli – tre kyrkogårdar mitt i stan*.
https://malmokyrkogard.se/?page_id=3488 [2021-05-20]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-i). *S:t Pauli kyrkogårdar*.
https://malmokyrkogard.se/?page_id=329 [2021-05-20]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-j). *Östra kyrkogården* [informationsskylt med karta]. Översiktskarta vid huvudentré. Malmö: Östra kyrkogården. [2021-02-13]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-k). *Östra kyrkogården*.
https://malmokyrkogard.se/?page_id=349 [2021-05-18]
- Malmö kyrkogårdsförvaltning (u.å.-l). *Östra kyrkogården – Malmös mest kända kyrkogård*. https://malmokyrkogard.se/?page_id=3319 [2021-05-23]
- Merriam-Webster* (u.å.). Nondiscursive. Merriam-Webster.com Dictionary.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/nondiscursive> [2021-06-06]
- Metcalf, J. (2020). Revisiting the Churchyard. *European Journal of Life Writing*, 9, ss. 60-69.
- mic_Limhamn_Sweden (2016). *En plats för lugn och ro* [Tripadvisoromdöme], oktober. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r426133456-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html [2021-05-29]
- Nationalencyklopedin* (u.å.-a). Kyrkogård. Tillgänglig: Nationalencyklopedin. [2021-03-07]
- Nationalencyklopedin* (u.å.-b). Sigurd Lewerentz. Tillgänglig: Nationalencyklopedin. [2021-05-30]
- Neighbors, J. (u.å.). A Grave Interest. *A Grave Interest* [blogg],
<https://agraveinterest.blogspot.com> [2021-03-07]
- Nelje, G., Peterson, A. & Norling, H. (2006). *Inte bara gravar. Bakom varje sten finns en levande historia*. Varberg: Hembygdsföreningen Gamla Varberg.
- Neuding, C. (2021). Sorgen i pulkaåkandets tid. *Axess*, 17 januari.
<https://www.axess.se/kommentar/sorgen-i-pulkaakandets-tid/>
- Nilsson, S. (2021a). *Begravningsblommor, Gamla kyrkogården* [fotografi]. [2021-03-02]
- Nilsson, S. (2021b). *Blomsterkiosken av Sigurd Lewerentz, Östra kyrkogården* [fotografi]. [2021-03-14]
- Nilsson, S. (2021c). *De amerikanska krigsgravarna, Östra kyrkogården* [fotografi]. [2021-04-10]
- Nilsson, S. (2021d). *En huvudled på S:t Pauli kyrkogårdar* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021e). *Ett sorgeträd, Östra kyrkogården* [fotografi]. [2021-06-04]

- Nilsson, S. (2021f). *Gravplats med skylt för ID-Stories, Gamla kyrkogården* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021g). *Gravplatser, Gamla kyrkogården* [fotografi]. [2021-04-10]
- Nilsson, S. (2021h). *Gravsten i form av avhuggen trädstam, S:t Pauli kyrkogårdar* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021i). *Gravsten i form av bruten kolonn, S:t Pauli kyrkogårdar* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021j). *Huvudleden på Gamla kyrkogården* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021k). *Huvudleden på Östra kyrkogården* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021l). *Kvarter 3 täckt av scilla, Gamla kyrkogården* [fotografi]. [2021-04-10]
- Nilsson, S. (2021m). *Kvarter 23, Ensamgravarna, Östra kyrkogården* [fotografi]. [2021-04-10]
- Nilsson, S. (2021n). *Minneslunden, S:t Pauli kyrkogårdar* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021o). *Natten av Bertel Thorvaldsen* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nilsson, S. (2021p). *Utsmyckning av gravplats* [fotografi]. [2021-06-04]
- Nolin, C. (2014). Begravningsplatsen – en del av vårt kyrkliga kulturarv? I: Karlsmo, E., Lindblad, J. & Widmark, H. (red.) *De kyrkliga kulturarven. Aktuell forskning och pedagogisk utveckling*. Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis, ss. 135-144.
- Nolin, C. (2006). Kyrkogårdsestetik och ceremonier. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 52, ss. 80-96.
- Nordh, H. & Evensen, K. H. (2018). Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, ss. 80-91.
- Nyheter (2021). *Bråk i backen: Pulkaåkning på kyrkogård väcker ilska*. [video] TV4, 17 januari. <https://www.tv4.se/artikel/60GhTPFKvE7HIDdqCZZNUY/brak-i-backen-pulkaakning-pa-kyrkogard-vaecker-ilska> [2021-03-07]
- Nyhetsmorgon (2014). *Kyrkogårdsturismen blir alltmer populär*. [video] TV4, 1 november. <https://www.youtube.com/watch?v=7C7Ycxef118> [2021-01-07]
- Petersson, A., Cerwén, G., Liljas, M. & Wingren, C. (2018). Urban cemetery animals: an exploration of animals' place in the human cemetery. *Mortality*, 23(1), ss. 1-18.

- Refsbäck, M.-L. (2017). *Tidevarv. Hur man kan förändra en kyrkogård för framtiden i en stad som förtätas - exemplet S:t Pauli kyrkogårdar i Malmö*. Masteruppsats, Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. https://stud.epsilon.slu.se/13127/1/ad_common_bibul_slub_AVD_Vet_Kom_Publicering_epsilon_examensarbeten_examensarbeten18_refsback_m_171101.pdf
- Regionmuseet Skåne (u.å.). *Rapporter*. <https://regionmuseet.se/kulturmiljo/rapporter/> [2021-04-05]
- Riksantikvarieämbetet (u.å.). *Kulturarv*. <https://www.raa.se/kulturarv/> [2021-02-25]
- Riksantikvarieämbetet. (2015). *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1234521/FULLTEXT01.pdf>
- Riksantikvarieämbetet (2019). *Värdering och urval*. <https://www.raa.se/samhallsutveckling/vardering-och-urval/> [2021-04-14]
- Roland M (2017). *En oas med mycket malmöhistoria* [Tripadvisoromdöme], april. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r474957565-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html [2021-05-27]
- Rosengren, J. V. & Striner, U. (2013). *I de dödas vilorum – Malmöns begravningsplatser*. Malmö: Kira förlag.
- Rosenschöld, M. (u.å.). *S:t Pauli mellersta kapell och kyrkogård – information från Kyrkogårdsförvaltningen i Malmö* [broschyr]. kyrkogårdsförvaltning, M. <https://malmokyrkogard.se/wp-content/uploads/2018/08/Pauli-mell-reviderad-2016.pdf>
- Rugg, J. (2000). Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery? *Mortality*, 5(3), ss. 259-275.
- Rydsberg, T. (2016). *Globaliserad snittblomsproduktion och svensk kyrkogårdsförvaltning ur ett hållbarhetsperspektiv*. Masteruppsats, Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. https://stud.epsilon.slu.se/9191/1/rydsberg_t_160610.pdf
- Sandell, A. (2009). *Kyrkogården – en plats för de levande*. Självständigt arbete 10 hp, LTJ-fakultet. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. https://stud.epsilon.slu.se/157/1/sandell_a_090908.pdf
- Sandell, A. (2010). Kyrkogården – plats för de döda, kraft åt de levande. *Gröna fakta*, 3, ss. 1-8.
- Scheutz, H. (2021). Pulkaåkning på kyrkogårdar visar samhällets förfall. *Dagens Nyheter*, 18 januari. <https://www.dn.se/insandare/pulkaakning-pa-kyrkogardar-visar-samhallets-forfall/>
- Schlasberg, J., IDstories (2005). *Augusta Nordstedt*. <https://www.idstories.se/anordstedt/> [2021-05-23]

- Schönbäck, H. (2008). *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830. Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Seno de Alpha (2020). *Parque con tumbas* [Tripadvisoromdöme], september. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r769943068-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-08]
- SFS 1990:1144. *Begravningslag*. Stockholm: Kulturdepartementet.
- SFS 1988:950. *Kulturmiljölag*. Stockholm: Kulturdepartementet.
- SIGBON (2016). *En fridfull plats mitt i centrum* [Tripadvisoromdöme], juli. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r389650879-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html [2021-05-29]
- SKKF (2020). *Examensarbeten*. <https://skkf.se/examensarbeten/> [2021-03-31]
- Smeds, K. (2007). Vad är museologi? *RIG - Kulturhistorisk tidskrift*, 90(2), ss. 65-81.
- Sommer, A.-L. (2003). *De dødnes haver: den moderne storbykirkegård*. Odense: Syddansk universitetsforlag.
- Stefan O (2018). *Nice quite place in downtown!* [Tripadvisoromdöme], september. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r619776977-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Stockholms stad (u.å.). *Naturområde och begravningsplats på Järva*. <https://vaxer.stockholm/projekt/jarva-begravningsplats/> [2021-03-03]
- Svenska kyrkan (u.å.). *Att vara gravrättsinnehavare. En liten guide* [broschyr]. <https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1358598>
- Svenska kyrkan (2020). *Begravningsavgiften*. <https://www.svenskakyrkan.se/medlem/begravningsavgiften> [2021-03-17]
- Sveriges Radio (2014). En vandring bland Malmös gravar, [radioprogram], Sveriges Radio, P4 Malmöhus, 30 juli. <https://sverigesradio.se/artikel/5925703> [2021-04-09]
- SVT Nyheter (2021). *Allt fler pulkaåkare på Skogskyrkogården väcker kritik*. [video] SVT, 16 januari. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/stockholm/kyrgardsforvaltningen-vadjar-om-ett-stopp-pa-pulkaakandet> [2021-03-07]
- Swensen, G. (2018). Between romantic historic landscapes, rational management models and obliterations – urban cemeteries as green memory sites. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, ss. 58-65.
- Sörensen, A.-B. (2006). Kyrkogården - ett grönt kulturarv. I: Åkesson, L. (red.) *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, ss. 167-217.
- Theorell, A., Wästberg, P. & Hammarskiöld, H. (2001). *Minnets stigar. En resa bland svenska kyrkogårdar*. Stockholm: Bokförlaget Max Ström.

- Thuresson, J. (2015). *En unik plats i stadens rum? En studie om platsskapande på Norra begravningsplatsen*. Masteruppsats, Kulturgeografiska institutionen. Stockholm: Stockholms universitet. <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:825822/FULLTEXT01.pdf>
- Tripadvisor (u.å.). *Om Tripadvisor*. <https://tripadvisor.mediaroom.com/se-about-us> [2021-05-12]
- ValAtLondon (2018). *Old Cemetery used as a park* [Tripadvisoromdöme], april. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r572736227-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-04-07]
- Veronica Sergel (2017). *Otroligt!* [Tripadvisoromdöme], april. https://www.tripadvisor.se/ShowUserReviews-g189839-d5011509-r472756743-Gamla_Kyrkogarden-Malmo_Skane_County.html?m=19905 [2021-05-17]
- Vetenskapsrådet. (2017). *God forskningssed*. Stockholm: Vetenskapsrådet. https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forskningssed_VR_2017.pdf
- Westerberg, O. (2021). Ordningsvakter ska stoppa brotten på kyrkogårdarna. *Sydsvenskan*, 30 april, B6.
- Wingren, C. (2013). Place-making strategies in multicultural Swedish cemeteries: the cases of 'Östra kyrkogården' in Malmö and Järva common. *Mortality*, 18(2), ss. 151-172.
- Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Woodthorpe, K. (2011). Sustaining the contemporary cemetery: Implementing policy alongside conflicting perspectives and purpose. *Mortality*, 16(3), ss. 259-276.
- Young, C. & Light, D. (2016). Interrogating spaces of and for the dead as 'alternative space': cemeteries, corpses and sites of Dark Tourism. *International Review of Social Research*, 6(2), ss. 61-72.
- Zachrisson, T. & Kempff Östlind, M. (2006). Ceremoniella rum. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 52, ss. 5-6.
- Ågren, K. (2020). *Den ändliga vilan – Parkkvalitéer på S:t Pauli kyrkogårdar i Malmö*. Kandidatuppsats, Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet. https://stud.epsilon.slu.se/16073/7/agren_k_200923.pdf
- Ädling, A. (2017). *Tallarna växer – En studie om förnyingsarbetet av tallpelarsalen på Skogskyrkogården*. Masteruppsats, Institutionen för stad och land. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet Ultuna. https://stud.epsilon.slu.se/10283/1/adling_a_170920.pdf

9. Appendix

9.1 Översiktskartor

Figur 1: Karta över Gamla kyrkogården (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2011a)

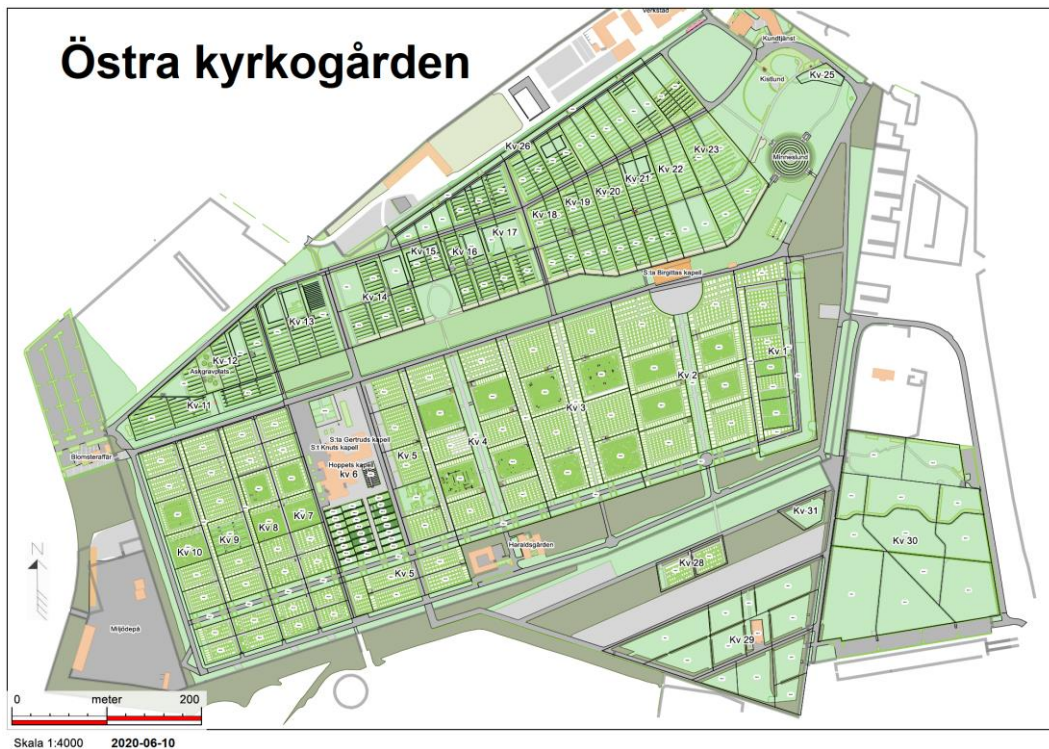
Figur 2: Karta över S:t Pauli norra kyrkogård (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2011c)

Figur 3: Karta över S:t Pauli mellersta kyrkogård (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2011b)

Figur 4: Karta över S:t Pauli södra kyrkogård (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2011d)

Figur 5: Översiktskarta över Östra kyrkogården (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2020b)

9.2 Bilder

Figur 6: Huvudleden på Gamla kyrkogården (Nilsson 2021j)

Figur 7: En huvudled på S:t Pauli kyrkogårdar (Nilsson 2021d)

Figur 8: Huvudleden på Östra kyrkogården (Nilsson 2021k)

Figur 9: Gravplatser, Gamla kyrkogården (Nilsson 2021g)

Figur 10: *Natten* av Bertel Thorvaldsen (Nilsson 2021o)

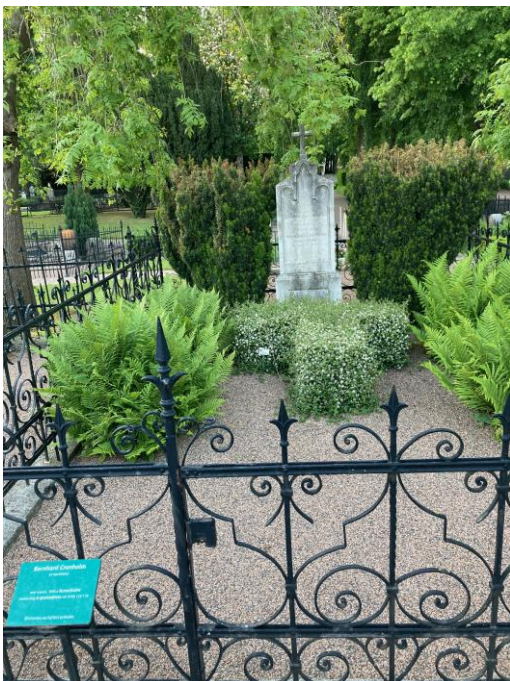
Figur 11: De amerikanska krigsgravarna, Östra kyrkogården (Nilsson 2021c)

Figur 12: Gravsten i form av bruten kolonn, S:t Pauli kyrkogårdar (Nilsson 2021i)

Figur 13: Gravsten i form av avhuggen trädstam, S:t Pauli kyrkogårdar (Nilsson 2021h)

Figur 14: Gravplats med skylt för ID-Stories, Gamla kyrkogården (Nilsson 2021f)

Figur 15: Ett sorgeträd, Östra kyrkogården (Nilsson 2021e)

Figur 16: Kvarter 3 täckt av scilla, Gamla kyrkogården (Nilsson 2021l)

Figur 17: Kvarter 23, Ensamgravarna, Östra kyrkogården (Nilsson 2021m)

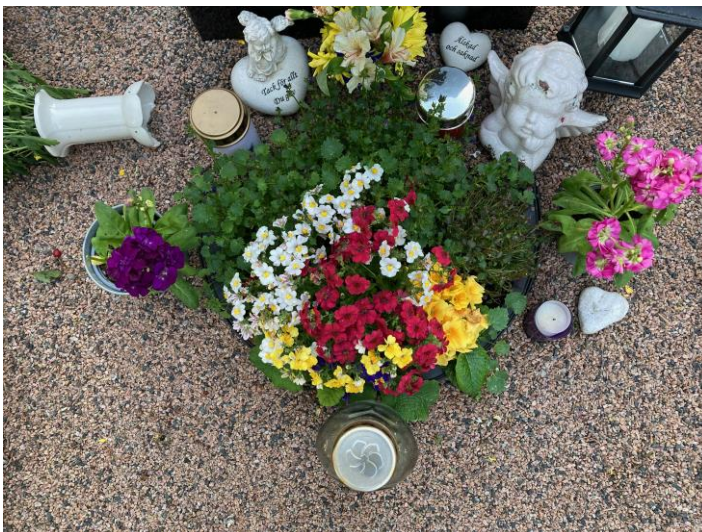
Figur 18: Minneslundan, S:t Pauli kyrkogårdar (Nilsson 2021n)

Figur 19: Blomsterkiosken av Sigurd Lewerentz, Östra kyrkogården (Nilsson 2021b)

Figur 20: Begravningsblommor, Gamla kyrkogården (Nilsson 2021a)

Figur 21: Utsmückning av gravplats (Nilsson 2021p)